

A lelki jelenségek felosztásának revíziója.

Platónról Kantig, a pszichológia e két nagy határvétele között befejeződni látszik a lelki kutatásnak az a része, amely a lélek alkotóelemeit keresve, magukat a lelki jelenségeket igyekezett rendszerbe foglalni. Kant ugyan már fontos útkereskezésként, ahonnan az a törekvés is látható, amelyet Müller-Freienfels „subjektivierende Psychologie”-nek nevez és a következőket állítja róla: „Sie ordnet nicht die hypothetischen Bewusstseins-elemente, sondern die ganzheitlich erfassten Subjekte.” De az nem vitatható, hogy Kant még osztályozott; Testenssel együtt ő az atyja a ma is használatos lelki felosztásnak. Attól a perctől kezdve, ahogy kettőjük munkái alapján köztudatba ment át a lelki életnek értelemre, érzelemre és akaratra való hármas felosztása, nem jutott eszébe senkinek, hogy a lelki élet jelenségeinek másféle osztályozását megkísérelje, vagy mások efféle törekvéseit komolyan vegye.

Pedig ez a felosztás több szempontból szűknek bizonyul. Nem a lélektan, hanem a metafizika feladata lenne az afölött való elmélkedés, hogy a léleknek a lelki tartalom-e a lényege, vagy valami egyéb, nevezzük azt struktúrának, én-nek, vagy éppen „Es”-nek, mint ahogy Groddeck nyomán Freud teszi. Annyi azonban bizonyos, hogy a Kant-Tetens féle felosztás akkor sem elegendő, ha a lelket azonosnak vesszük tartalmaival s ezek mögött semmi más átfogó egészet fel nem tételezünk, akár azért, mert megismerését lehetetlennek tartjuk, akár azért, mert léte vagy nemléte közömbös a lélekre, mint átélt valóságra nézve. Nem áll meg ez a felosztás minden metafizikai fölé- vagy mögénézés nélkül sem pusztán logikailag, mivel nélkülözi a tudományos felosztás lényeges jegyeit.

Osztályozást a hagyományos logika kétfélet ismer, természetest és mesterségeket. A kettő között különbség a fundamentum divisionis tekintetében van. Természetes az olyan felosztás, ahol a felosztandó fogalomkörnek valamely lényeges vonása szolgált a felosztás alapjául, pl. a zenei hangnak a magassága. Az a valami ugyanis, amely a C hangot a D-től megkülönbözteti, lényege mind a C, mind a D hangnak. Ezért e kettő össze nem keverhető valamelyiknek, vagy mind

a kettőnek a csorbítása nélkül. A C nem marad C, ha egy vonallal feljebb, az E helyére írom, vagy helyette elénekelem. Ezzel szemben mesterséges az olyan felosztás, ahol a megkülönböztető jegy nem lényege a felosztandónak, ilyen az adófizetők névjegyzéke lakóhely szerint, vagy a szótár szavai betűrend szerint. Felcserélhetek, összekeverhetők lényegük feladása nélkül, az adófizető adófizető marad, akármelyik lapra írják a nevét, s a szó ugyanazt fogja jelenteni, akár az elejére, akár a végére kerül a szótárnak. Ez az osztályozás független ugyan a dolgok lényegétől, azonban mégis osztályozás, mert ha csak egy név is kerül a neki nem megfelelő kategóriába, széthull a rendszer, melynél fogva egybetartozott. Mondhatjuk tehát, hogy az egyiknél a szempont belső volt, a másiknál külső, s bár az utóbbinál a szempont kívülállósága nem köti meg ugyan az osztályozandók individualitását, maga az osztály csakis úgy maradhat fenn, ha tagjai egymástól szigorúan elhatároltatnak. Nincs osztály ott, ahol az osztálytagok helyet cserélhetnek, akár önmaguk szabták ki helyüket belső lényegük szerint, akár valami külső hatalom a maga céljai szerint.

Osztály-é tehát az értelem, érzelem, akarat, amikor fennen vagyunk kénytelenek hirdetni, hogy nincs egyik sem önmagában, hanem csak a többivel összekeveredve? Márpedig ezt hirdetni vagyunk kénytelenek, ha nem akarunk ellentétbe kerülni a legvaskosabb tapasztalati tényekkel. Nincs önmagában *értelem*, mert legmélyebb alapja, az érdeklődés érzelmi forrásokból táplálkozik. Az állat figyelme azért élénk, mert vagy fél, vagy éhes; az emberi kultúrát az táplálja, hogy az ember szerelmes lett a végtelenbe, s nem képes tőle messze, a porban exisztálni. De nem független az értelem az akarattól sem, mert az értelmi élet alapját alkotó emlékezet és figyelem mind akarati funkciók, s fel lehet tenni azt a kérdést, hogy az értelmi nagyság nem azonos-e az akarati nagysággal? A figyelem koncentrációja, valamely problémán való töprengés állhatatossága, gondolatainknak logikus mederbe való kényszerítése, az emlékképek megőrzése mind az önuralom és akarat eredményei. Aki nem állhatatos a cselekedeteiben, az nem tud állhatatos lenni gondolataiban sem. Nincs önmagában *érezlem*, mert annak tárgyának kell lenni, amely az értelem műve. Felsőbbrendű érzelmei csakis felsőbbrendű intellektussal rendelkező embernek lehetnek, mint ahogy az Arany érzelmei értelmi kvalitásuk által is különböznek az alantabb állókéttől. De az érzelem egyben akarat is, hiszen akarni csakis azt tudjuk, amely énnel összeforrt, szívügyünk és lehet a lelkünk fenekéig. Ugyanígy érzelmeink mélységének és komolyságának is a kitartás, nem egyszer a fanatizmus az igazi mér-

teke. Az olyan lélek, melyben az érzélem nem ötvöződött egybe az akarattal, az beteg és exaltált, érzelmi megnyilvánulásai hisztérikusak s így nem lehet tárgya a normális emberrel foglalkozó pszichológiának. És végül nincs önmagában *akarat* sem, mert értelem nélkül legfeljebb ösztön lehet, nem tudva, hogy minek álljon a szolgálatába. Az akarathoz szükséges valamely célnak a tudata, mely felé irányulhat, szükséges a célképzet felmerülése után a motívumok között való válogatás, latolgatás, amely mind logikai, azaz értelmi munka, nem is beszélve az akarati cselekvés logikusságáról, melyet éppen ez a tulajdonsága különböztet meg az ösztön-cselekvéstől. Ugyanígy nem választható el az akarathoz az értelemtől sem, mely kezdettől fogva inspirálója, fűtője és irányítója volt. Egy szalmaszálnak a másikon való keresztbetételéhez kevés akarat kell, de még ennyire sem volnánk képesek, ha valamely érzelmi mozzanat erre nem ösztönözne. Ha nem volna éhség, félelem, vagy becsvágy, kivesznének akár érzéki, akár erkölcsi érzelmeink, többé egyetlen tett sem születnék ebben a világban. Az akarat akkor válik világhódító hatalmassággá, amikor logikai és érzelmi forrásai kiapadhatatlanok, s találkozásokból kultusz születik.

Mindezek nyilvánvaló dolgok, s szokás is a lelki élet egységének hangoztatásával fátyolt borítani minden önellentmondásukra. Mondják, hogy a lelki jelenségek között összefüggés van, azok együtt és nem egyenkint alkotják a lelket. Minden jóakarat s ez irányú belátás ellenére sem tekinthetjük azonban az egység elvét olyan hatalmasnak, hogy egy merőben fiktív látást lehessen a tekintélyével rendszerré avatni. Egy olyan osztályozás, ahol minden osztálytag *egyben a másik kettő is*, nem osztályozás, mégcsak nem is mesterséges, mert attól is megkívánjuk, hogy az adott *szempont szerint* tagjai különbözzenek.

Közelebb állnak látszólag az értelein, érzelmen és akarathoz kategóriái ahhoz a módszertani formulához, amelyet *típusnak* nevezünk. Ettől ugyanis nem kívánjuk, hogy határvonalai élesen elválasszák mellérendelt fogalmaitól, elég, ha benne valamely tartalmi jegy annyira túlnyomó, hogy rajta keresztül jellegzetessé válik. Eszerint beszélünk emberfajokról, amely nem azt jelenti, hogy az európai emberben semmi sincs az ázsiaiból, hanem azt, hogy ama tulajdonságok, melyeknél fogva az európaiat európainak nevezzük, *jellemzőbbek* ránézve, mint az ázsiaira. Itt a határok összefolyhatnak, s az eg} azon típusba tartozó egyedek jellegzetes tulajdonságaikat több vagy kevesebb mértékben bírhatják, annyira, hogy némelyik egyedről el sem dönthető, hogy melyik típusra jellemző tulajdonságok dominálnak benne. Lehet, hogy az értelem, érzélem és akarat jelenség-csoportjai

végeredményben típusok, s csupán a nyelvhasználat pongyolasága révén szokhattuk meg az „osztály” elnevezést. Ennek eldöntésére azonban mélyebbre kell ásniuk.

Típusalkotásnál az első és a legfontosabb dolog az, hogy a tipikus vonás *lényeges jegye* legyen annak a csoportnak, melyet éppen ezáltal választunk el a többitől. Ha például a Földön élő népeket vallásfelekezetek szerint csoportosítom, nem lényeges, tehát nem is tipikus vonásukat emelem ki, mivel ebbe a csoportba, hogy „keresztyén”, a világ összes fajtái beletartozhatnak, s e tarka képből senki kívülálló megállapítani nem fogja, hogy miáltal tartoznak egybe. De viszont e csoportok határai nem folyhatnak össze, mivel minden ember egyszerre csak az egyikbe tartozhatik; nincs olyan ember, aki egyszerre hivatalosan keresztyén is, meg pogány is lenne. Mindebből az következik, hogy ez a csoportosítás *osztályozás*, azonban nem természetes, hanem *mesterséges*, mivel a fundamentum divisionis a felosztandóknak nem belső, természetadta vonásából ered. Ha viszont a világ lakosságát fajták szerint csoportosítom, akkor valami látható és letörölhetetlen, statisztikai szempontokkal meg nem változtatható, azaz természetes és lényeges vonást emeltem ki és tettem meg a csoportosítás alapjául. Ennyiben ez a csoportbefoglalás *természetes*, azonban nem osztályozás, hanem tipizálás, mivel a faji jelleg keveredhetik s állhatnak elő vegyes típusok, amelyet az osztályozás logikai szerkezete eleve kizár. A típus tehát azzal rokon, amit fennebb *természetes felosztásnak* nevezünk, azzal a különbséggel, hogy a szétválasztó jegy lényeges ugyan, de nem kizárólagos.

Ebből a szempontból az értelem, érzelem és akarat kategóriái nem *típusok*. Nem azért, mert elválasztó jegyük *nem lényegükből* ered. Például az érzetet, érzékelést ez a felosztás az értelmi élet jelenségei közé kénytelen sorolni azon az alapon, hogy az értelmi életnek alapjait adja. Igenám, de az érzet ilyen alapon még inkább alapja az érzelmi életnek, hiszen a süketnéma megtanul érteni és beszélni akár több nyelvet is, tehát intellektusa megközelíthető idevonatkozó érzetek nélkül is, gyönyörködni viszont a hangok szépségeiben soha megtanítani nem lehet. A csaknem kizárólag öntudatlan, ösztönéletet élő rovarnak külön érzéklése van nem egy esetben az emberénél, egyes hangyafajták pl. a szagot három dimenzióban „látják”, mint mi a tárgyakat (Forel: Das Sinnenleben der Insekten, valamint: Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen und einiger anderen Insekten), miért nem fejlesztettek ki akkor az emberénél külön szellemi életet? A példák végtelenjével lehetne bizonyítani, hogy *az érzetnek* egyáltalán *nem az intellektualitás* a lényeges vonása. Ugyanígy vagyunk az érzelmekkel is, ahol teljesen heterogén elemek kerülnek ugyanabba a csoportba a helytelenül

megválasztott felosztási alap következtében. A szeretet és a gyűlölet egyformán érzelm, ha tehát az embereket aszerint csoportosítom, hogy mennyi bennük az érzelm, akkor Krisztus és azok, akik megfeszítették, mivel ugyanúgy gyűlöltek, ahogy ő szeretett, ugyanabba az ember-típusba fognak tartozni. Az érzelmenek sem az tehát a lényege, amelynél fogva éppen érzelmenek minősített. S a leghatározottabban kitűnik ez az akarat élet vizsgálatánál is, ahol nyilvánvaló, hogy az akarat lényege az elhatározás. Nem végrehajtani nehéz valamit, hanem elhatározni, s az akarat végrehajtásának a sikere mindig az elhatározás erejétől függ. Az elhatározás pedig végeredményben autoszuggesztió, ez pedig leelemelve nem más, mint intenzív elképzelés, azaz intellektuális munka. Ez a magunkbaszuggestált tudattartalom aztán áthatja érzelmeinket s ez képesít bennünket arra, hogy akarni tudjunk. Kiderül tehát, hogy az akaratnak nem az a lényege, amelyet általában akaratnak hívunk, hanem ehelyett értelmi és érzelmi elemek.

A második fontos dolog, amit a típusról tudnunk kell az, hogy a típushoz tartozó egyedekben *a tipikus vonás több vagy kevesebb mértékben fordul elő*, mert ha minden egyed egyenlő mértékben bírná az illető jellemző vonást, akkor nem lenne átmenet egyik típusból a másikba, s ezzel a típus *osztállyá* válnék. Ez a jellemző dolog tehát olyasvalami, ami elasztikus, azaz a zérustól felfelé fokozható, mondhatnók, hogy a végtelenségig, hiszen olyan egyed, amely még tipikusabb ne lehetne, a valóságban nincs. A tiszta típus végeredményben *idea*, amely száz százalékban soha meg nem valósul. Vájjon idea-e bármelyik lelki jelenség, amikor bármelyiknek a túlzása a többi rovására, vagy csökkentsége a többi előnyére már kóros tünet s nem mérlegelhető normális jelenségekként? Akinél az érzékelés annyira túlzott, hogy a többi lelki jelenségeken uralkodni képes, az hyperaesthesiában szenved, akinél egyéb jelenségek túlsúlya következtében az akarat csökkent, az abuliában. Ezzel szemben a néger annál is jobb néger, minél kevesebb benne az európai vagy az eszkimó s minél több a néger. Nincs túlságos néger, valamint nincs olyan sem, akinél a négerség hiánya bármiféle kóros állapotot jelentene. A lélekben mindennek megvan a maga szigorú mértéke: azon innen és azon túl nincsen lelki élet.

Nem tévesztendő össze az itt elmondottak azzal a tény-nyel, hogy a lelki jelenségeknek is van kvantitásuk, hiszen az érzelm vagy az akarat sohasem egyformán intenzív, hanem hullámzik, akár egy individuumon belül, akár úgy, hogy az egyik ember a másikhoz viszonyítva jellemző módon értelmi, érzelmi vagy akarat tény. E kérdést most nem fejthetjük ki teljes részletességgel, mivel vannak egyszerű és összetett lelki jelenségek, amelyekről alább szólunk, s ismERE-

iuket most nélkülözhetjük. Azonban itt kell rámutatnunk arra, hogy az ilyen túlnyomóság rendszerint látszólagos. A látszólag hideg tudósok, kiknél az értelem mindenek fölött uralkodik, rendszerint igen mély érzelmi életet élnek, ha más iránt nem, a témájuk vagy az egyetemes kultúra iránt éreznek olyan szeretetet és felelősséget, melynek mélységéről és hatalmáról egy ömlengő troubadournak sincs fogalma. Nem érzem, hanem *temperamentum* dolga az, hogy ki mennyire *látszik* érzékeny vagy érzéketlen lénynek, s egészen természetes, hogy egy komoly szellemi munka révén fegyelemhez szokott léleknek nem lehetnek hisztériás kitörései még akkor sem, ha gyengébb intellektus mellett erre hajlamos is volna. Vagy a rettenhetetlen akarató emberek, akik részvétleneknek vagy kegyetleneknek látszanak, nincsenek-e elteve az erkölcsi törvény szeretetétől, amikor a jellemzilárdságot mindenek fölött értékelik s nem engedik meg maguknak azt a kényelmet, hogy azt elfeledve vezettessenek? Ne feledjük, hogy a lélek nívója mindenirányú, s egy komoly elmében nem dominálhatnak gyerekes érzelmek, vagy egy mélyérzésű ember lelkében hibrid gondolatok. Az, aki „okos” ember minden érzelmi vagy akarati képesség nélkül, legfeljebb ügyes önadminisztrátor, de végeredményben korlátolt és semmivel sincs több értelme, mint amennyi érzelme és akarata. Aki azzal tüntet, hogy az érzelmek mellett az akarat és az értelem nem fontos s ez utóbbiakal valóban nem is rendelkezik, annak érzelmei is útszéliek, mert ítélőképesség hiányában egyformán íg szeretni jót és rosszat, akarat hiányában egyszerre lesz hü és hűtelen. Éppen egyik döntő bizonyítékunk amellest, hogy a Kant-Tetens féle lelki jelenségcsoportok nem típusok az, hogy *a lélekben egyik jelenség maga alán vonja a másikat*, minél nívósabb az egyik, annál magasabb színvonalú a másik. Akinek emelkedett gondolatai vannak, annak emelkedettek az érzelmei és csiszolt az akarata is, s akinél csak az egyik is fogyatékos, hiánya van a másik kettőnek is, akár látható, akár ügyesen el van takarva. Legfeljebb a kifejezési és megnyilvánulási mód tekintetében tűnik fel egyik ember intellektuálisnak vagy emocionálisnak, mint ahogy egyformán költő a lírikus és az epikus is, csak a világba való kiáramlás módja és menete más.

De nem is ez a fontos, hiszen azt kutatjuk, hogy az értelem maga típus-e az érzelemmel szemben, vagy az akarat az értelemmel és érzelemmel szemben, nem pedig azt, hogy ezek kapcsolataiból származhatik-e típus. Fontosabb a harmadik tudnivaló, hogy most már végkép tisztázódjék ez a sokfelé elágazó kérdés, és ez az, hogy *a típusban a tipikus tulajdonságokon felüli vonások nem a többi típusokból vannak véve, mintegy kiegészítésként és pótlásként, hanem ezek a vonások egyetemesek*, ami azt jelenti, hogy ha csak ezek

volnának, nem keletkeztek volna típusok. Ha egy négerből leszámítjuk mindazt, ami négerré teszi, ha kevert egyed, akkor azt is, ami benne más rasszra jellemző, akkor megmarad egy faji jelleg nélküli egyetemes ember mindazokkal a vonásokkal, melyek a Föld minden lakójában megtalálhatók. Lesznek testrészei, élni fog, stb., minden speciális tulajdonság nélkül. Ez az egyetemes vonás minden egyesben benne van, ezáltal ember, a tipikus tulajdonságok erre, mint kiegészítendőre rakódnak. Így vagyunk-e vájjon az értelmi, érzelmi és akarati jelenségek típusaival is? Van a lelki jelenségeknek valamely egyetemes osztálya, melyet az értelem, érzelem és akarat sajátosságai csak több-kevesebb mértékben színeznék? Sajnos ezután hiába kutatunk. Kant rájön, hogy vannak a léleknek a priori kategóriái, Bergson is felfedezni véli ezt a lelki öselemet a „tartam”-ban (durée), Freud és iskolája is feltételez egy olyan lelki őstalajt, amelyből minden más jelenség sarjad, ez az öntudatnak tudatalatti része, az „Es”, szemben az „Ich”-hel. Ilyenféle a R. Semon mnéméje, amit azonban ő nagyon helyesen „erhaltendes Prinzip”-nek nevez, jelezve, hogy ez feltétele, nem pedig megnyilatkozási módja a léleknek. Valóban ez és az ehhez hasonlók *nem jelenségek*, hanem formák, készségek, diszpozíciók, azaz *megelőzői* a jelenségeknek, kutatásukra tehát nem vállalkozhatunk akkor, amidőn csupán a lelki jelenségek, tehát a lélek *élményeinek* osztályozása a feladatunk. Amikor pl. a számtani műveleteket osztályozzuk, nem iktathatjuk emez osztályok közé magát a számot, mint minden műveletnek az előfeltételét. Mi marad meg már most lelki „jelenségének”, ha leszűrjük róla mindazt, ami értelem, érzelem és akarat? Hiszen e három jelenségcsoport a léleknek *tartalmai*, ezektől megfosztva a lelket, többé semmiféle jelenségről nem beszélhetünk. Nem úgy, mint az embernél, ahol az ilyen tartalmi jegyek, mint: gerinces, melegvérű, eszes, stb. minden faji vonást elvonatkoztatva is megmaradnak, mivel nem specifikumai egyetlen fajnak sem.

A lelki tartalmaknak egyetlen ilyen átfogó, egyetemes tulajdonsága lenne s ez az, hogy mindig az „én”-hez kapcsolódnak s ezért mindig egyéniek. Csakhogy ez két szempontból nem olyan alaptulajdonság, melyből más tulajdonságokkal keveredve típusok keletkezhetnének. Először azért nem, mert ez nem a *lelki tartalomnak* a sajátosága, hanem magának a léleknek. Ez a tény egyszerűen a lelki jelenség eredetének egy körülménye, mint minden jelenségnek, amely valamely forrásból származik. Ha én a fénysugarakat osztályozom, akkor ennek alapja a fénysugár természete, hatása és színe lesz, nem a fényforrás, amely megint egészen más, mint maga a fény. Ha én a színeket osztályozom, akkor ettől függetlenek

tesznek a színes *tárgyak*, jóllehet színes tárgy nélkül nem lehet szín. Másodszor azért nem, mert a lelki jelenségeknek az éhez való kapcsolódása is *már élmény*, azaz lelki tartalom, semmivel sem más, mint az, hogy pl. hideget érzek, vagy hangot hallok. Nem lehet tehát genus, amikor egyben species is. Mindenféleképpen oda vezet a vizsgálódás, hogy a lelki tartalmak e hármas felosztása sem nem osztályozás, sem nem tipizálás, mivel nélkülözi e kétféle eljárás logikai feltételeit.

Mi tehát akkor? Hiszen nyilvánvaló, hogy lelki életünknek ezek a legszembeűnőbb, legvalóságosabb élményei, s szinte csodálkozunk kell azon, hogy e hármas felosztásra olyan későn jött rá a világ. Még a nagy Kant sem fedezi fel az érzelmeket, mint külön jelenségcsoportot, Tetensnek kellett jönni, hogy az érzelmeket a többi lelki jelenségek közé szervesen beiktassa. S mégis úgy van, hogy ezek a legszembeűnőbb megnyilvánulások vetik a legkevesebb fényt a lélek igazi belső valóságára. Osztoznunk kell Aristoteles metafizikájának amaz alapvető megállapításában, hogy a létező dolgok formából és materiából vannak, s hogy a materia mulandó és változékony, a forma viszont örökkévaló. S ha ez így van, akkor a létezők legvégső alapjait *tudományosan* nem a materiában, hanem a formában fogjuk keresni. Egészen természetes, hogy a gyermek az eléje tett tárgyakat színeik alapján fogja osztályozni, s a legkülönfélébb alakú és rendeltetésű dolgok között is belső rokonságot lát, mert mind a kettő piros. A költőnek teljesen igaza van, amikor egy virágos rétet színe, zamata és illata szerint értékeli s ugyanúgy lelkesedik egy hasznos és egy haszontalan, egyszikű vagy kétszikű növényért, mihelyt annak színében élje megelevenedik. De a tudomány hidegebb világában a mikroszkóp dönt és nem a hangulat. Valóság szerint a dolgoknak nem mindig a lényege látható, nincs mit csodálkozunk azon, ha a szembeűnőé, a leginkább érzékelhetőé az elsőség, s a lényegnek ítéletnapig várnia kell, míg a kutató értelem ajtót nyit rája. A tudomány, a kutatás joga, hogy szembekerülhet a látszattal, s míg a nézőtér közönségét hatalmas jelenetek ragadják magukkal, addig a rendező mindent átfogó értelme előtt nem lehet semmi illúzió. A mai felosztás a lélekben azt ragadja meg, ami a legközvetlenebbül adódik: a lelki tartalmakat, összekeverve elemibb és összetettebb jelenségeket, pusztán *hangulati rokonságuk* szerint, nem pedig a változatlanság formát, melyet a változó tartalmak csupán kitöltenek. Nem osztályozás, hanem egyszerű *fenomenológiai leírás* a mostani felosztás, felsorolva mindazt, amit az ember magában közvetlenül érez; tájkép, ahol kimagasló csúcsok láthatók, s nem a hegyek geológiai rétegződése.

Szinte különös, hogy manapság, amikor a lélektani kutatásnak annyi új ága keletkezett s termett igen értékes gyümölcsöket, a lelki jelenségek osztályozásának nagy heurisztikus szerepét nem méltatják kellő figyelemre. Pedig az összehordott anyag, a rengeteg részletmegfigyelés, sokféle elmélet és szempont nyilván léphetett volna fel itt is igényekkel s megkísérelhetette volna a lelki jelenségek olyan átrendezését, mely e haladó tudomány újabb szempontjaival is gazdagodott. Az osztályozás, mint minden rendszer, nem külső csín, amely lényegbevágóbb dolgok mellett elhanyagolható, hanem a tudományos kutatásnak olyan eszköze, mint a kard és a csákány, mellyel utat törünk a sötét bozótban. A rendszer, épen azért, mert rendszer, önmagából következik s így külső tévedések által félre nem vezethető, hanem csakis immanens törvényszerűségei szerint kormányozható. A fundamentum divisionis, azaz a *lényeges jegy*, melynek keresésére az osztályozás rákényszerít, a valóság legmélyét tárja fel előttünk, tehát az osztályozás már önmagában is *ismeret*, mégpedig nélkülözhetetlen ismeret a vizsgált tárgy szempontjából. Ez az ismeret mindenképp följött való, mert minden más ismeret belőle következik; sokszor elég maga a lényeg meglátása, s a többi minden empirikus munka nélkül levezethető belőle. Ha másért nem, már azért is fontos az osztályozás, mert művelete rávezet a dolgok mélyének vizsgálatára.

Pauler Ákos tíz esztendővel ezelőtt egyik egyetemi előadásában felhívta hallgatói figyelmét *Aristoteles* lélektani felosztására, melynek sorsát Aristoteles szavaival jellemezte: a világ már sokszor felfedezte az igazságot, de aztán ismét elfelejtette. Mintha a nagy filozófus előre látta volna eszméi jövőjét. Azóta mindössze Pauler méltatta figyelemre ezt a felosztást, s felcsillan Mitrovics Gyula Neveléstudományának 271. lapján is, jóllehet nem azzal a szándékkal, hogy az összes lelki jelenségeket eme szempontok köré csoportosítsuk. Félig-meddig ez a tény vezetett arra, hogy szerény gondolataimat éppen emez Emlékkönyv számára foglaljam írásba.

Aristotelest az az egyedül lehetséges szempont vezette felosztásában (érzéklés, törekvés, gondolkodás), hogy a lélek mint minden létező három funkciót végez: hatást fejt ki a rajta kívül eső világra, reagál az őt bárhonnan ért hatásokra, s végül önmagában létezik, amely lét önmagában bírja az érvényét. Mint orvos nagyon jól tudta, hogy a lelket mint élő valóságot kell tekinteni, ha róla pozitív ismeretet akarok szerezni, hiszen úgy él, úgy tevékenykedik, mint minden más élő dolog. Akár különálló substantia a lélek — itt már túl megvünk Aristotelesen —, akár a test szekréciója, tehát

keletkezésében és elmúlásában is függvény, jelenségcsoport, amelynek nincsen a testtől független individualitása, semmi képein sem tekinthető másnak, mint amely *tevékenykedik*, akár önállóan, akár a fiziológiai lét folyamányaképen. Ma, amikor a lélektan *az egész embert* igyekszik megfogni s nem részletjelenségeket, hanem individuumot, egyéniséget, jellemet kutat benne, amikor az egzisztenciafilozófia nehezen bár, de kivívja magának azt a jogot, hogy minden szaktudomány fölött a legegységesebb kategóriával, *a lét kérdéseivel* foglalkozzék, akkor itt van az ideje annak, hogy az emberi lelket ne abból rakjuk össze, amiből nincs, hanem abból, amiből minden megnyilvánulása, jelensége és tartalma megérthető, azaz *a létét jelentő alapfunkcióiból*.

Emez alapfunkciók tehát először a lélekből kifele irányulnak s hatnak egyéb létezőkre, így rájuk az a legjellemzőbb, hogy *centrifugálisak*. Másodsor a lélek azáltal létezik, hogy hatásokat fog fel, befogadja vagy visszaveri, de ezekre mindenképp reagál, életmegnyilvánulásának ez az iránya tehát *centripetális*. Végül őrzi individualitását, magából indul ki és magába tér vissza, mint ahogy egy kődarab mindentől eltekintve magában is kő, ennyiben tehát életfunkciója *centrális*. Első pillantásra e hármas felosztás megfelel az akarat, érzelm és az értelem kategóriáinak, hogy azonban ez az azonosítás mennyire felületes lenne, a továbbiakból nyilván ki fog tűnni. Röviden most csak annyit, hogy 1. a hagyományos felosztás egyes osztályai szét fognak töredezni s lesz olyan, amelyikből a mi osztályaink valamennyijébe jutni fog. Pauler még megelégedett azzal, hogy az osztályokat meghagyta, csupán behelyettesítette, mi ellenben az osztályokat is átcsoportosítjuk. 2. Az eddigi felosztás szerint az egyes osztályok mellérendeltek voltak, a mi osztályaink között fokozatok lesznek. 3. A hagyományos lélektan nagyon sok lelki jelenséggel nem számol, mi viszont az élet egyetemességét tartván mindenütt szem előtt, ezeknek is helyet kell biztosítanunk a lelki jelenségek rendszerében. Annyival is inkább meg kell ezt tennünk, mivel ezeket a jelenségeket az újabb irányok hovatovább felismerik, sőt bizonyos -izmussal ellátva önálló irányra dagasztják. Ezek egyoldalúsága ellen csakis úgy védekezhetünk, ha egy átfogó rendszerben meghatározott helyet szabunk ki a számukra. 4. A mi csoportosításunk nem a lelki tartalmak szubjektív jellege és hangulati színezete szerint, hanem *funkciók* és ezek *iránya* szerint történik. Azonfelül a lelki szerkezetnek nemcsak egyirányú, hanem többirányú keresztmetszetét igyekszünk adni.

1. Az idegrendszerrel bíró élő szervezetnek legelső és legalapvetőbb tulajdonsága az, hogy *érez*. Akár kívülről, akár belülről a saját szervezetéből éri valamilyen hatás, arra oly módon képes reagálni, hogy abban egész valójával *rész-*

vez. Az élettelen tárgy is reagál az egyes hatásokra, a kő összetörik, az érc hangot ad, megolvad stb., azonban ezt a közvetlen változást semmiféle szekunder jelenség nem kíséri. A lelkes lényeknél ellenben mindenféle hatást valamiféle *tudomásulvétel* követ, amely korántsem fogalmi, hanem egész lényét érintő közvetlen észlelet. A hagyományos lélektani terminológia érzet, érzéki érzelem stb. névvel jelöli ezt az elemi lelki tartalmat, amely szerintünk alapja és megindítója az egész lelki, tehát érzelmi és akarati életnek is. Iránya *centripetális*, mert sohasem az érzékelő központból, hanem azon kívülről indul el. A lelki funkciók emez első csoportjába tartozik mindenféle érzékelés, beleértve a szemléletet is. Idetartozik mások jó- vagy rosszindulatának a megérezése, helyzetérzék akár topográfiailag, akár a társadalomban, akár a világmindenségben. A félelem, csodálat, meglepődés, mind olyan lelki tartalmak, amelyet a külső világot jelzik a számomra, arról értesítenek, amely a rajtam kívülálló valóságban *énrám vonatkoztatva* végbemegy. A legelemibbtől a legösszetettebb lelki jelenségekig valamennyit megtalálhatjuk e külső világot felfogó aktusok között.

2. A lelki jelenségek másik csoportja ezzel ellentétes irányú: nem a világot jelzi a számomra, hanem a világ számára jelzi, hogy én vagyok. Kezdődik az affektív tónussal, amely bár utána következik az érzőképeségnek s annak meglétét, mint minden, ez is feltételezi, mégis azzal egyenlő mértékben alapozza meg az egész lelki életet. Belőle sarjad ki a vágy, akárcsak az érzékelt dolgok káoszából a szemlélet, aztán jön a törekvés és mindenféle ösztön, amely a gyermeket sírásra, követelőzésre, mozgásra, számára a világban való hely kivívására ösztökéli. Ezeknek a lelki aktusoknak az iránya *centrifugális* s mindig valami protuberancia, hatás és provokáció. Idetartozik mindenféle cselekvés, az akarat, a tettekészség, a harag, az indulatoknak az a része, amely támadásba megy át a részemről. Az aktivitás, kitartás, bele nem nyugvás valamibe s mindenek fölött a befolyásolhatatlanság. Eme készségeken múlik, látjuk, akárhány embernek egész karaktere, sikere és egzisztenciája, s a Kant-Tetens féle felosztásban legfeljebb az „akarat” cím alatt hallhattunk róla, anélkül, hogy lényegük világosan állana előttünk.

3. A lelki jelenségek harmadik csoportjánál a lényeg sem a hatások felfogása és tudomásulvétele, sem hatások kilövetése a külső világra, hanem az önmagam világának az érzete, amely bennem keletkezik és énfelém tart. Eme funkciók iránya *centrális*. Ilyen ama képességem, hogy minden külső hatástól függetlenül láthatok, hallhatok, érezhetek, azaz képzeteim keletkezhetnek. Vigyázzunk: képességről

beszélünk és nem magáról a képzetről mint tudattartalomról, amely megint másnemű alkotása a léleknek: Ilyen az emlékezőképesség, asszociáció, fogalomalkotás és mindenféle gondolkodási művelet, amennyiben nem több merő asszociációnál. (A gondolkodás egyéb elemei más kategóriákba fognak tartozni.) Ilyen a képzelet, elvonás, amelyet kizárólag önmagamból, az önmagam számára teremtek. Idetartozik valamennyi autopatikus érzélem, mint amilyen az önérzet, felelősségtudat, lelkiismeret, továbbá a hit és az ihletettség, a belső, gondolati alkotás ösztöne és képessége. Idetartozik az a lelki aktus, amely Aristoteles szerint az Első Mozgató uralkodó tevékenysége, vagyis az önmagfának a *gondolása*. Ebből származik az önismeret, ösztöneink tudatosítása, általában az önmagunkkal való tisztábanlevés képessége. Ilyen a valamivel való eltelni tudás, szeretettel, gondolattal, ideákkal vagy életcélokkal való telítettség, a lelki gazdagodás ösztöne s élménye.

Eme vázlatos felsorolásból két dolog nyilvánvaló, először az, hogy e három kategória egymással *analógiát* mutat. Ezt több irányban felfedezhetjük. 1. Alapvető képességeken kezdődnek s onnan haladnak a magasabbrendűek felé. Az érzékelőképességtől a valóságérzig, az affektív tónustól a tettekkészségig, a képzetalkotástól a lelki gazdagodás képességéig *fokozatok* vannak. 2. E fokozatok onnan származnak, hogy az alant álló készségek, bármelyik kategóriának is az alapjai, egyben fundamentumai a többinek, tehát az egész lelki életnek is. (A mostani felosztásban mindössze a képzetről állítatik ez.) Minél feljebb haladunk azonban, annál inkább önállósulnak az egyes kategóriák s alkalmasakká válnak arra, hogy egy-egy emberi individuumot jellemezzenek. Lehet valakinek a legnagyobb valóságérzéke anélkül, hogy önmagát ismerné, vagy bármit is meg tudna valósítani. Lehet valaki a testetöltött cselekvés anélkül, hogy a világgal számot tudna vetni, vagy cselekedeteiben lelkiismeret vezetné. S végül élheti le valaki az életét szent áhítatban, önmaga gazdagodásán szemlélődve anélkül, hogy észrevenné: gúnyolják-e vagy becsülik érte, vagy hogy elmondhatná: cselekedtem is, nemcsak tétlenkedtem. E csoportokon belül tehát az avatja valamelyik készséget felsőbbrendűvé, hogy *jellembeli* tulajdonságot jelent, szemben az alantállókkal, melyek egyetemesek, *így most már lehetséges az egyes embereket típusokba osztanunk, mert mindenkiben lesz egyetemes s ugyanakkor egyéni vonás*. 3. E csoportok egymáshoz viszonyítva is lépcsőzetesek, mivel első a centripetális irányú *érzékelés*, ez tesz lehetővé mindenféle lelki életet. Második a centrifugális irányú *törekvés*, amely az elsőt feltételezi, de ugyanúgy alapja az egész léleknek, s mindkettőre épül a centrális irányú

képzet- és fogalomalkotás, mely magasabb fokon, de szintén alapvető. E fokozatosság alapja ugyanaz mint az előbbinél, azaz haladás az általánostól az individuális, megkötöttől az önálló felé. Mert amíg a centripetális lelki aktusok célja az, hogy a világtól való függésünk tudomásunkra jusson, a centrifugálisoké pedig az, hogy a világfolyamatba képesek legyünk bekapcsolódni, addig a centrális lelki képesség célja és értelme az, hogy mindentől felszabadulva önállókká váljunk. Ez az út megfelel annak a fejlődésmenetnek, amely a világban mindenütt tapasztalható, s így felosztásunk egyetemes törvényszerűségben kell, hogy gyökerezzen. A másik dolog pedig az, hogy mindenütt készségről, képességről, aktusról beszéltünk, nem pedig jelenségekről és tartalmakról, melyekről kimutattuk, hogy osztályozás és típusalkotás alanyaivá nem tehetők. Ezek, mint látni fogjuk, másnemű felosztás síkjába esnek. Ha most már azt kutatjuk, hogy miáltal különbözik a lelki *tartalom* az itt nagyjából nem is felsorolt, hanem jellemzett *képességektől*, akkor azt találjuk, hogy e készségek *állandóak*, a lelki tartalmak viszont *változók*. Ezzel a különbséggel függ össze az is, hogy emez állandó vonások potenciális természetűek, kis igazítással mondhatnók, hogy diszpozíciók, míg a lelki tartalmak aktualitások. A diszpozíció állandó sajátosság, melynek léte nem függ attól, hogy akcióban van-e vagy sem, a lelki tartalom viszont csakis akkor jelentkezik, amikor valamely képesség akcióba lép. Mondhatjuk, hogy nem egyéb, mint a számunkra való jelzése annak, hogy valamely diszpozíciónk aktualizálódott. *Tudomásulvétel* tehát, amely ilyen formában függvénye annak, amit közöl, vagy miután a történés megindítója és észlelője egyaránt az *én*, a lelki tartalom végeredményben nem egyéb, mint az önmagam jelentkezése önmagam előtt. Így természetes, hogy örökké változik, hiszen leírhatatlan azoknak a lelki aktusoknak a száma, melyek bennem percenkint végbemennek. Gondoljuk el, hogy egy kődarabnak, mely jóval kevesebbféle tényben nyilvánul meg, mint az ember, tudata volna, melyben minden belső rezdülése, vagy külső hatása jelentkeznék és számontartatnék, volna-e egy másodperc, amely e tudatban ugyanúgy telnék el, mint az előző? Az atomok mozgása, kibocsátott energia, felvett hő- és fényhatások, ráható kozmikus sugarak kiszámíthatatlan kereszteződése stb. olyan változatosságát idéznék elő a kődarab élményeinek, melyek között semmi összefüggést, vagy eligazító szempontot soha nem találna, ha nem volnának *változatlan* tulajdonságai is, melyekkel megmérhetné a változókat. Ugyanígy az emberi tudattartalmak is, bármennyire hiányosan adnak hírt még a bennem végbemenő fiziológiai folyamatokról is, soha a lélek magát mihez tartani nem tudná, ha azok a történések, amelyeknek színtere

vagyok, rendszerbe nem tartoznának. Ezt a rendszert a lélek változatlan tulajdonságai adják, az imént három csoportba osztott alapfunkciók, (mégsem diszpozíciók tehát!) s ezekhez kapcsolódnak a lelki tartalmak mint változó tulajdonságok. Terminus technicus-szal élve: a háromirányú alapfunkciók a léleknek *attribútumai*, a tudattartalmak pedig *kvalitásai*.

A lélekben tapasztalható valóságok eme két főosztályával azonban még nem merítettük ki a lelki élet valamennyi tényét. Ha megvizsgáljuk például a gondolkodást, akkor azt találjuk, hogy abban nem csupán a világtól függetlenül akaró centrális alapfunkció, mint lelki attribútum, továbbá bizonyos képzetanyag mint lelki kvalitás vesz részt, hanem annak jórészt bizonyos *vonatkoztató aktusok* teszik. Kari Bühler, aki a Külpe által megalapított würzburgi iskola módszerével beható vizsgálat alá vette a gondolkodást, megállapította, hogy abban az eddigieken kívül háromféle funkció vesz még részt. Először az u. n. *szabálytudat* (Regelbewusstsein), ami abban áll, hogy gondolkodásunknak az útját előre látjuk, ezért magunkra örökösen figyelünk s képzeleteink felmerülését ellenőrizzük, s miközben például számolunk, állandóan a szabályra gondolunk, amely gondolkodásunk menetét irányítja. Másodszer a *viszonyok tudata*, mely képesít bennünket arra, hogy összehasonlítsunk, állandóan tudjuk, hogy mi több, mi kevesebb, milyen dolgok állanak egymással kapcsolatban, milyen tudattartalmak feltételezik egymást stb. Harmadszor az u. n. *vélés*, amely állandóan sejteti velünk a még meg nem lévő eredményt, állandó utalást tartalmaz az elérendő megoldás felé. Van tehát a lélekben még valami, ami felüláll az eddigieken s így külön vizsgálnunk kell annnyival is inkább, mert úgy látszik, hogy lényeges és uralgó vonás. Közelebről tekintve kiderül, hogy lényege bizonyos *determinálódás*, amely megszab, irányít, utat jelez az egész lelki életben. Eddig a kutatók csak a gondolkodás folyamatában mutatkozó determináló tendenciát (N. Ach kifejezése) tárták fel részletesebben, ellenben egészen bizonyos, hogy az jellemző az egész lelki életre. Ach szerint ezek az állandó tendenciák teleológiai rendeznek és irányítanak, ez teszi lehetővé azt, hogy egész cselekménysort vagyok képes végrehajtani reggeltől estig anélkül, hogy minden lépésnek a célján külön gondolkoznom kellene. Ebből a determináló tendenciából erednek nézetünk szerint az u. n. ideomotórius mozgások, amikor a legkomplikáltabb mozgásokat hajthatom végre anélkül, hogy minden részéhez külön akarati impulzus lenne szükséges, ilyen az írás, a zenélés, amikor ezer betűt leírhatok, vagy ezer hangot leüthetek anélkül, hogy mindegyiket külön el kellene határoznom. Eme tendencia műve az *egyéniesség*, amikor is minden tettem, gondolatom vagy

alkotásom énreám vall, amikor egy szó vagy egy mozdulat is láthatólag belőlem következik és engem jellemez. Ez csakis úgy lehetséges, hogy folytonos tendencia uralkodik bennem, amely egységgé forraszt és megszab olyannak, mint amilyen vagyok.

Hova tegyük ezt a különös lelki tény, amelynek a lelki jelenségek közé való beiktatására eddig senki nem gondolt és nem is gondolhatott, pláne Kant és Tetens korában? Ha a lényegét szemügyre vesszük, akkor úgy találjuk, hogy vég-eredményben törekvés arra, hogy a lélek tényei szét ne hulljanak, hanem egységet alkossanak. Ezzel akarja a lélek biztosítani azt, hogy *ön maga maradjon*, gazdája önön jelenségeinek. Ez pedig nem más, mint amit minden öntevékeny létezőben felfedezhetünk s tudományos műszóval *conatus*-nak nevezünk. Az aranyak vannak változatlan és változó tulajdonságai, azaz attribútumai és kvalitásai, előző az a mód, ahogyan az egyes hatásokra más elemektől eltérően minden körülmények között reagál s ez minden esetben rá, az aranyra lesz jellemző, akár fagyasztják, akár megolvasztják, utóbbi a halmazállapota, hőfoka, alakja stb. De ezenfelül tény az is, hogy ezeket a tulajdonságait minden áron védelmezni törekszik, nem lehet kézzel összelapítani, vagy egy lehelettel megolvasztani. Ellenáll a tűznek s még cseppfolyós és gázállapotában is arany marad. A *conatus* tehát minden szubsztanciának lényeges vonása, s erre ismerünk rá lelki téren a determináló tendenciában. Amelyik lélekben ez a tendencia csökkent vagy kiveszett, schizophréniás tüneteket mutat, azaz a lélek szétesett és magáról való tudata homályos. Hogy ez a jelenség mennyire szervesen illeszkedik bele rendszerezésünkbe, még jobban kitűnik, ha a determináló tendencia egyik fontos megnyilvánulását, a *világnézetet* vesszük vizsgálat alá. A világnézet ugyanis nem más, mint olyan egységes lelki magatartás, melyen minden sajátos módon színeződik, benne tehát a lélek egysége jut kifejezésre. Ha mármost elfogadjuk K. Jaspers felosztását az egyes világnézeti típusokról (*Psychologie der Weltanschauung*), akkor azt találjuk, hogy lényegük az általunk attribútumoknak minősített hármas megnyilvánulási mód valamelyikének a kiemelése azzal a tendenciával, hogy az egész lelki életben uralkodóvá válják. Jaspers szerint a világnézet attól függ, hogy az ember milyen magatartást tanúsít a világgal szemben, s ennek háromféle típusát különbözteti meg. 1. Van olyan típus, amelyiket az objektív világ érdekli s afelé fordul. Az ilyen embertípusnak a lelke nyilván a valóság befogadására van berendezve, s uralkodó tendenciája sem az, hogy magát a valóra ráerőszakolja valamilyen expanzív ösztönzés következtében, sem az, hogy egész életén át teóriákkal és ön-

maga szemlélésével bíbelődjék. Itt az ember és a világ viszonya, az egymásra való hatás iránya centripetális. 2. A második típusra az enthüziasztikus magatartás a jellemző, az ilyen embert a lelkesedés vezeti és a végtelenség felé törekszik. Ez a magatartás nyilván centrifugális. 3. S végül van az önreflektáló típus, amely elsősorban önmagával foglalkozik. Természetes, hogy itt a lelki irány centrális. Érdekes volna a további párhuzam, mivel Jaspers mindhárom fő típuson belül három altípust különböztet meg, s azok valamennyije is megfelel a pszichikai létezés hármás irányának. A Jaspers sorrendjét megváltoztatva, csupán példaképpen említjük fel az első fő típus alosztályait: 1. misztikus magatartás, amikor az egyén és a tárgyas világ összeolvad, (centripetális). 2. Aktív magatartás, amiben fő a cselekvés, (centrifugális). 3. Kontemplatív magatartás, amikor az embert a tárgyi világ a szemlélődés céljából érdekli, (centrális).

Mit jelent egy egészen másszerű elgondolásnak a miénkkel való emez egyezése? Azt, hogy a lélek egységesítésére való törekvés, mint amilyen a világnézet alkotásának ösztöne, összefügg a lélek attribútumaival. Másképpen egységesítés nem képzelhető el, mint a léleknek valamelyik immanens elve alapján, éppen azon keresztül, amelyik túlsúlyban van. Ezáltal a determináló tendencia valóban ősprincipium s célja a lelki sajátságok fölött való olyan örködé, amely az attribútumokat egyetemesítés által igyekszik erősíteni. S jelenti azt is, hogy a determináló tendencia valóban conatus, mivel említettük, hogy a lélek attribútuma magasabb fokon *egyéniiség*; íme ikertestvérének, a *világnézetnek* vele való rokonsága épp a conatus vizsgálata alapján vált nyilvánvalóvá azon az alapon, hogy mindkettő a három attribútum valamelyikének a kiemelése. A determináló tendencia útja nem is lehet más, mint az, hogy minden lehető összefüggésre reflektorfényvel világítson rá s ezzel a lelki élet megmaradását egysége által dokumentálja.

Azonban még ezzel sem merítettük ki ama lelki tények sorát, melyeknek a nagy lelki összefüggésbe mint rendszerbe és szerves egészbe bele kell tartozniok. Visszatérve az arany hasonlatához, az sem mellékes a létező dolgok sorsára nézve, hogy megnyilvánulásuk és önmagukhoz való ragaszkodásuk mennyire intenzív. Különbségnek kell lenni az arany s mondjuk egy fadarab között abban a tekintetben is, hogy milyen erővel nyilvánulnak meg, hiszen a fából egy erdőre valót meg lehet semmisíteni egy gyertyalánggal, az aranynak edig még egy külső tulajdonsága, mondjuk a színe is letörölhetetlen. A létező dolgokban levő amaz erőfokot, mellyel tulajdonságaik megmaradását biztosítják, hatásukat a környező világra kifejtik, nevezzük a szubsztancia kapacitásának.

Nyilván az emberi lelkek között is kell lenni különbségeknek abban a tekintetben, hogy a külső világot milyen mértékben képesek magukba fogadni, hogy kiáramlásuk a dolgok felé mennyire átütő, hogy önmaguk belső függetlensége milyen bizonyosságú. Az is feltétlenül kapacitás dolga, hogy a lelki tartalmak kellő élességűek-e, világítanak-e úgy, hogy azon keresztül magamat és világomat minden rezdülésében felfoghatom, vagy csak pislákolnak s finomabb rezzenésekről nem hoznak hírt? S a bennem uralkodó egységelv, az a tendencia, hogy lelki aktusaim logikusan és szabály szerint haladjanak is kell, hogy a kapacitás bizonyos mértékével működjék, különben a logikus és logikátlan, jellemes és jellemtelen, hatalmas és jelentéktelen ember között nem lenne különbség. A kapacitás éppen úgy, mint a *conatus* valamennyi lelki tényre kiható, azt meghatározó tulajdonság, két teljesen azonos lelki szerkezetet is egymás ellentétévé képes tenni a kapacitásnak valahol mutatkozó kisebb vagy nagyobb mértéke. A jellemre, képességre, egyéniségre nézve mindenkép döntő fontosságú, hogy valamely lelki mozdulás milyen erejű, s a lélek belső dinamikája milyen elosztású.

A lelki életnek ilyen szempontból való áttekintése világosan mutatja, hogy benne mindazok a vonások felfedezhetők, amelyek a *szubsztanciára* jellemzők. Az a dolog, amely áll egy leelemezhetetlen és megismerhetetlen belső lényegből (a lelki életben ez az „én”), vagyis *formából* melyet *attribútumai, kvalitásai, conatusa* és *kapacitása* tölt meg és tesz láthatóvá, az a dolog nem más, mint szubsztancia. Világnézeti kérdésekben most nem vitatkozhatunk, de megjegyezzük, hogy ez az állítás nem cáfolható meg a monizmus által sem, amely nem tartván különlényegűnek a testet és a lelket, idegenkedik attól, hogy a lélek szubsztanciának neveztesse. Ez az idegenkedés itt alaptalan, mivel a megállapításokon az sem változtat, ha a lelket a test, illetőleg az idegrendszer kisugárzásának tartanok. A test ugyanis feltétlenül szubsztancia, ha tehát a lélek ennek vetülete, megnyilvánulásának törvényszerűségei azonosak az egész organizmus működésének törvényszerűségeivel.

Hogyan lehet az, hogy a szubsztanciának ebbe a klaszikus fogalmazásába, mely nagyrészt visszamegy egészen Aristotelesig, inkább beleférnek azok a lelki jelenségek, melyekkel csak a legújabb pszichológia kezdett foglalkozni, mintsem a Kant-Tetens féle modernebb felosztásba? Ennek a magyarázata egyetlen egy tény, mégpedig az, hogy a szubsztanciának ez a fogalma *szintetikus*, azaz a *teljes létezőt* ragadja meg, nem pedig annak részmegnyilvánulásait. A régebbi pszichológia, amely elemeiből igyekezett összerakni a lelki életet, nagyon is eltávolodott a valóságtól, amely

valóság mindig egészet és nem részletet produkál. A görög szellem egyetemessége ma a legmodernebb szemléleti mód, ebben az esetben a modernség független a történelmi kortól. A lelki életben is az egyetemesség az irányadó szempont, vagyis az ember *összegyéniségéből* — mint ahogy azt Klages nagyon helyesen megszabta — kell mindenféle lelki kutatásnak kiindulnia, mert a lélek élő organizmus, s törvényei az élet törvényei.

A következőkben rövid kísérletet teszünk arra, hogy eme lélektani felosztás alapján két tudományágat áttekintsünk s ezzel egyrészt az elmondottakat szemléltessük, másrészt e teória gyakorlati hasznára mutassunk rá. E két tudományág megválasztását emez Emlékkönyv célja szabja meg: azokra a területekre vetünk néhány pillantást, melyeken Mitrovics Gyula olyan nagy előszeretettel működik immár évtizedek óta. Az egyik a neveléstudomány és a lélektan együttese, a *karakterológia*, illetőleg tehetségvizsgálat, a másik az *esztétika*.

A karakterológia klagesi fogalmazása, mely szerint annak alapja az ember *fenomenális összegyénisége*, felment bennünket az alól a kicsinyeskedés alól., hogy az utóbbi időkben elterjedt tehetség- és jellemvizsgálati módszerekkel perbe szálljunk, vagy azoknak részleteredményeit akár tagadólag, akár igenlőleg sorra boncolgassuk. Az a szorgos munka, mellyel a kísérleti pszichológusok sok részletjelenséget kikutattak, (megismerhetők W. Sternék *Methodensammlungjából*), hasznára válik kétségtelenül a nagyobb összegezeknek is, s az a tény, hogy mi jelenleg teljesen más utakon járunk, nem lekicsinylése e fontos előmunkálatoknak. Sőt ellenkezőleg: azzal, hogy átfogóbb szempontokat adunk, csak elrendezzük és tudatosítjuk a már meglévő eredményeket. Olyan területeken pedig, ahol a részletmunka még nem indult meg, az eddigiekhez hasonló aprólékos kutatás lesz hivatva a tágabb kereteket kitölteni. Maradunk tehát bírálat helyett a Klages célkitűzése mellett s részletek helyett az összefüggő egészből fogunk kiindulni.

Mit jelent ilyen értelemben az „összefüggő egész”? Azt, hogy a vizsgálandó személyt mindig mint *egész embert* nézzük abból a szempontból, hogy *mit ér az emberben* egyik, vagy másik lelki tény. Elméletünkből következik, hogy sohasem lelki *jelenségeket* fogunk vizsgálni, mint ahogy az eddigi módszerek túlnyomó részben tették, hanem *képességeket*, elsősorban a lélek attribútumait. És ebben az elmondottak alapján könnyű különbséget tenni a szűkebb értelemben vett, manapság közkeletű intelligenciavizsgálatok, valamint a jellem vizsgálatok között.

Megállapítottuk ugyanis, hogy a centripetális, centrifugális és centrális lelki funkcióknál — melyeket a lélek attributív tulajdonságainak tartunk — mind az egyes kategóriákon belül mind azokat egymáshoz viszonyítva *fokozatok* vannak. Legalól vannak a legalapvetőbb készségek, felfelé pedig ezek egyre magasabbrendűekké válnak, amely pluszt fokozatos individualizálódásukból nyerik. Nyilvánvaló, hogy ha az alapvetőbb készségeket vesszük vizsgálat alá, akkor olyan készségeket vizsgáltunk, melyek minden emberben egyformán fellelhetők, legfeljebb ezek kapacitásában lehetnek eltérések, ha ellenben felfelé haladunk, mindegyre kitűnnek azok az individuális különbségek, melyek a lélek conatusánál fogva a világnézetnek, kapacitásánál fogva a jellemnek lesznek alapjai. Az alapvetőbb készségek vizsgálata tehát tehetségvizsgálat, a felsőbbrendű képességek vizsgálata pedig karaktervizsgálat lesz. Mivel azonban alapvető és felsőbbrendű lelki készségek között éles határ nincsen, hiszen megállapítottuk, hogy közöttük az átmenet fokozatos, ez a pusztán elméleti levezetés is igazolja azt a valóságos tény, hogy a tehetség és jellem egymástól elválaszthatatlan. *A jellem ugyanis nem egyéb mint tehetség, valamint a tehetség mértékét és irányát is az szabja meg, hogy milyen a jellem.* Az a közkeletű tévedés, hogy vannak zseniális gazemberek, valamint ostoba becsületesek, csakis onnan származhatott, hogy a lelki jelenségek hiányos osztályozása révén hiányos volt a lélekről és annak működéséről alkotott fogalmunk. *Egyirányú képességeket*, nem pedig a *lelki összműködés hiánytalanságát* minősítettük az emberi én értékmérőjének. A valóságban úgy van, hogy egy agyafűrt betörő végeredményben korlátolt, mert nem számol cselekedetei következményével, valamint értékelő tudatában is van valamiféle defektus, melynél fogva nem képes a tényeket sem erkölcsileg, sem gyakorlatilag (néhány pengőért egész életének megbélyegzése!) összemérni és viszonyítani. Az, hogy tettét „zseniálisan” hajtja végre, *az egész ember szempontjából* éppen annyira nem zsenialitás, mint ahogyan nem vallásosság a vallási tébolyban szenvedő ember rajongása sem. Látjuk, hogy az a bizonyos determináló tendencia, amely a lélekben az utakat kiméri s az egész lelki életet egyensúlyban tartja, mennyire lényegéhez tartozik minden pszichikai megnyilatkozásnak. Ugyanez áll az ostoba becsületes emberre is, akinél a becsületesség semmiestre sem lehet értékjelző, mivel a becsületesség lényege mindig valami pozitívum, nem pedig negatívum. Becsületes ember az, aki becsületesen gondolkodik és cselekszik, tehát önmagához pusztán létezésén kívül valamilyen *pluszt* tesz. Az ostoba ember erre képtelen, nála a „becsületesség” legfeljebb abban nyilvánul, hogy szótlanul, reakció nélkül tűri, ami vele történik. Ebben az esetben a centripetális irányú magatartás mellett hiányzik a másik kétirányú

képesség megfelelő kapacitása, s épp e hiány következtében, mivel hiányzó aktivitása senkinek sem árt, tűnik fel becsületesnek. Az ostoba ember legtöbbször csak azért becsületes, mert nem éri fel ésszel, hogy gazember is lehetne.

Mindig valamilyen *összmagatartást* kell tehát vizsgálat tárgyává tennünk, ha az ember értékéről világos képet akarunk nyerni. Vannak ugyan életpályák, ahova elszigetelt részletképeségek is elegendők, azonban a világot sohasem a jó kamatszámítók, a jó cipészek, a jó beamterek, hanem mindennek előtt *emberek* vitték előre. Diogenes lámpása ma is szimbólum lehet: nem gépektől, agyonmechanizált vázaktól, egyetlen-beállítottágú eszközemberektől, hanem *egész* emberektől lehet várni a világ megújódását. Mert ezek az egész emberek jobb számolók és jobb beamterek, mint akik csupán ez utóbbiak. S kiket keresne a karakterológia, ha nem éppen ezeket a talpig embereket?

Egy ilyen vizsgálat szempontjai a következők lennének:

1/1. Hogyan veszi tudomásul az ember a körülötte lévő világot? Vizsgálendő érzékelése, annak gyorsasága és pontossága. Milyen mértékben vonják magukra a figyelmét az egyes jelenségek, mit vesz észre és mit nem? Mélyen érintik-e az egyes benyomások, vagy pedig felületesen, megmozgatja-e bensőjét valamely esemény, vagy közömbös ránézve az, amit tapasztal? Észreveszi-e, ha másoknak terhére van, kiolvassa-e az emberek magatartásából azt, hogy milyen indulattal viselkednek vele szemben? Van-e veszélytudata, megérzi-e, hogy mitől kell félnie s mitől nem? Hatalma alatt állónak érzi-e magát az erkölcsi és a polgári törvényeknek, érzi-e, hogy beletartozik a világ összefüggésébe? Tud-e tájékozódni, van-e idő- és tájérzéke? Érzi-e helyét a társadalomban, vagy azon kívül állónak tekinti magát? Meg tud-e lepődni, tud-e csodálkozni, ismeri-e a legyőztetés élményét? Nagynak és hatalmasnak érzi-e a rajta kívül eső világot; sokat fog-e fel abból, vagy keveset? Valóságosnak tűnik-e fel előtte a világ, vagy összefolyik álmokképeivel, vágyaival, érzelmeivel? Ügy ítéli-e meg a világot, ahogyan van, vagy félreérti az egyes jelenségeket. Eme vizsgálat iránya, amint látjuk, centripetális.

2. Milyen körre terjed a világba való kiáramlása? Betölti-e vágya az egész valóját? Vannak-e szívügyei, melyeket minden áron el akarna érni? Kisszerű dolgok után vágyik-e, vagy az egész egyetemesség után? Konkrét dolgok felé törekszik-e, vagy álmai felé, általában tudja-e, hogy mit akar elérni, vagy csak cél nélkül vágyakozik? Belenyuszik-e abba, ami van, vagy mindenáron bele akar folyni sorsa alakításába? Akar-e a világon változtatni, vagy úgy jó neki, ahogy van? Kielégíti-e a vágya, vagy el is akarja érni azt? Sokáig gondolkozik-e valamin, vagy azonnal végrehajtja? Szeret-cselekedni, örül-e, ha valamit csinálhat? Abbahagyja-e az el-

kezdett dolgokat, vagy nem nyugszik addig, míg meg nem valósítja? Otthonülő-e, vagy szeret jönni-menni, utazni, magáévá tenni mindent, ami van? El lehet-e tántorítani céljaitól, vagy célkitűzéseiben semmi nem befolyásolja? Harcol-e az igazságáért, szeret-e meggyőzni másokat, akarja-e, hogy mások respektálják s elfogadják, amit ő akar? Könnyen jön-e haragba, s ilyenkor magában bosszankodik-e, vagy kitör s támadja a haragja tárgyát? Tud-e goromba és kíméletlen lenni, s legyűrni maga előtt mindent, ami az útjában áll? Itt a vizsgálat iránya centrifugális.

3. Határozottak és világosak-e a képzetei; esetleg nem eidetikus-e? Mit tud a legintenzívebben elképzelni, mekkora ezeknek a köre? Tud-e szagot, fájdalomérzetet stb. felidézni? Emlékképei elmosódottak, vagy élesek-e? Milyen emlékezeti típushoz tartozik? Hosszúak-e asszociációs sorai és gyorsan képződnek-e? Min alapul nála az asszociáció? Érintkezésen, hangulati vagy logikai tartalom? Fogalmait miféle jegyek alapján alkotja? El tudja-e magát mindentől vonatkoztatni? Tud-e annyira elmerülni, hogy nem veszi észre a környező jelenségeket? Túlnyomóak-e fantáziaképei, szoktak-e ezek akaratlanul támadni és illúziókba ringatni? Örül-e egy-egy gondolatának, vagy a gondolkodás sikeres menetének? Magáéának tartja-e gondolatait és szereti-e azokat? Világos-e az öntudata; tisztázta-e, hogy ő kicsoda? Éber-e a lelkiismerete, érez-e felelősséget akkor is, ha külső tényezőknél nem tartozik számadással? Kutat-e önmagában, meg tudja-e figyelni ösztöneit és ismeri-e azokat? Vannak-e az egész lényén elömlő jó érzései, melyek a tudat éberségéből és világosságából erednek; fel tudnak-e ezek fokozódni az ihletig, az alkotás gyönyörűségéig? Bizonyos-e abban, hogy ő valóban az, akinek megismerte? Nyilvánvaló, hogy a vizsgálat itt a lélek centrális erejét akarja megismerni.

II. A lelki szubsztancia második jelenségcsoportjánál — melyeket kvalitatív tulajdonságoknak nevezünk s a tudattartalmakat soroztuk ide — könnyebb is és nehezebb is az eljárás. A legszorosabb kapcsolatban vannak ugyanis az attribútumokkal, elég volna tehát egyszerű párhuzamot vonni köztük. Mivel azonban ezek éppen kvalitatív tulajdonságok, a minőség pedig soha meg nem mérhető, itt van szükség a legfinomabb tapintatra és érzékre, mint ahogy egy zeneműnél is nem a ritmus és az összhangzat, hanem a piano és forte sejtelmes változatai adják meg az egész mű varázsát. Egy ilyen rövid összefoglalásban itt is csak szempontokat adhatunk.

1. A centripetális lelki aktusoknál a minőséget az adja meg, hogy dur-e vagy moll az a lelki alaphang, mellyel a világnak ránk való hatását fogadjuk. Lehet a hatásokat sötétben és rosszindulatúlag fogadni, s lehet derűlten meg-

békélve, mint ahogy a nyári vetés adja át magát a szellő lágy himbálásának. Előző esetben a lélekre a borongás és a gyanakvás démonai ülnek, másik esetben az önátadás derült életprogrammá és hivatássá válik. Az első típushoz tartozik Schopenhauer, másikhöz az a fiatal lány, aki az öreg filozófus mellé kerül s „a női kedély szelíd fényével veszi körül a sötét bölcsesség háborgó emberét” (Ravasz). Az egész embert megértettük, ha a világhoz való viszonyának ° ezt a kísérőzenéjét felfogtuk. (A legelemibb érzékelés is aszerint tölti meg a tudatunkat valamiféle tartalommal, hogy az érintkezéssel szemben milyen álláspontot voltam kénytelen elfogadni. Ha éles kés éri a testemet, a ráhatás „rosszindulatú”, természetes, hogy ami a lélekben kvalitatíve történik, az rossz, kellemetlen tartalomként fog a tudatban jelentkezni. Ellenkezője történik pl. a tavaszi napsugár érintésekor, amikor önként fogadom el a hatást, s ezért a lélek kvalitatív magatartása, illetőleg helyzete „kellemes”.)

2. A centrifugális lelki viszonyulásnál is kétféle tartalom — illetőleg ezek változatai — tölthetik meg a lelket aszerint, hogy milyen ennek a viszonyulásnak a minősége. Ráront-hatok a világra haragból, önzésből, uralomvágyból, amit ennek megfelelő érzések és hangulatok — részvétlenség, káröröm, diadalérzet — fognak tartalomként a tudatban jelenteni. És lehet ez a világ felé való irányulásom szeretet, megváltás és újjáteremtés, amelyet nem az irány, nem az erőfok (lehet ugyanolyan erős, mint a gyűlölet), hanem a másféle érületi tartalom fog az előzőtől megkülönböztetni. A karakterológust ebből annyi érdekli, hogy a lelki tartalomnak mint minőségnek a jellem és egyéniség szempontjából való megismerése csak úgy lehet alapos, ha mint szubsztancionális tényezőt fogjuk fel s a lélek attributív tényezőivel karöltve vesszük vizsgálat alá. Minden tartalom ugyanis valamely lelki történésnek a *jele*, amely nem önállóan létezik, hanem csak *fényt vet* a lélek valamely funkciójának természetére.

3. A lelki valóság centrális alapfunkciói körében szintén lényeges jegye lesz a karakternek eme funkciókkal együttjáró, az azokat *valamilyenné* tevő tartalom. Más az, ha valakinek a képzetek és fogalmai úgy keletkeznek, hogy a jelentésük szép és magasztos, s más, ha valakinek a világ szemléléséből csak az undor maradt vissza a lelkében. Vannak széplátású emberek, akiknek az egész lelki életük esztétikus, s elméjük irtózik a profán dologtól. S vannak, akiknek benső képzetvilága Adyként szólva „egy nagy mocsár, a förtelen”. Ugyanígy a magunkba való zárkózás is eredhet a világ iránti gyűlöletből, s eredhet a magunkban felfedezett örökkévalóság boldogító szemléletéből. S a belső teljesség érzete bár végső fokon csakis eufórikus lehet, előfordulhat,

hogy valaki keserű gúnyjal szemléli önmagái egész életén át, s ez a tulajdonsága determináló tendenciaként határozza meg egész jellemét. Magunkra vonatkozó érzelmeink és gondolataink, ha csak a centrális irányt tudjuk róluk, semmit énünkről el nem árulunk, hiszen mint ilyenek tisztán nem is jelentkeznek, szükséges tehát, hogy a karakterológia a készségek mellett azokat a tartalmakat is kutatás tárgyává tegye, melyeknek köntösében emez attribútumok érzékelhetőkké válnak.

III. A lelki valóságot mint szubsztanciát érvényrejuttató *conatus* kétféle szempontból kell a karakterológiának szemügyre venni. Láttuk, hogy az végeredményben az egész *szubsztancia* törekvése az önmaga megvalósítása felé. Lényege tehát valami összetartás és irányítás, ha tehát a karakterológia az egész embert akarja megismerni, emez irányítás módjait kell kikutatnia.

1. Megállapítottuk, hogy a lélekben bizonyos tendenciák érvényesülnek, ezen alapul egész életmódunk, a gondolkodás szabályossága, az ideomotórius mozgások, a világnézet s majdnem minden, amit mi egyéniségnek nevezünk. Egyik legjellegzetesebb műve e tendenciának hasonló ahhoz, amikor a víz medret váj magának, vagy amikor a hegyoldalon a szál-fák legörgetéséhez utat vágnak a rengetegben a csúcstól le egészen a hegy lábáig. Ilyen állandó bevájódások ágazzak keresztül-kasul a lelket is, ez teszi lehetővé, hogy céltudatosan gondolkozzam, önmagamhoz következetesen érezzék, akaratom célját el ne felejtsem, mielőtt végrehajtottam volna. A karakterológiának tehát kutatnia kell emez utak tekervényeit, hogy megtudhassa: milyen hosszúra nyúlik a vizsgált egyén esze, milyen nagy darabokban éli és látja a maga világát. Nagyvonalú ember csakis az lehet, aki minél messzebbre belátja jövőendő gondolatai útját, s első lépésében benne van az utolsó is. Nem közömbös tehát, hogy ez a funkció hiánytalan legyen a lélekben.

2. A második mód, amellyel a lélek a maga teljességét éli az, hogy bizonyos lelki tények uralkodóvá válnak és szét-sugárzanak a lelki élet többi területein. Innen ered az egyén világnézete. Kutatni kell tehát a karakterológiának, hogy egyénenkint melyek ezek a lelki tények s a lelki valóság mely területeire terjed a hatásuk. Van, aki leéli az életét anélkül, hogy egyetlen egész valóját betöltő ideája lett volna, s van, akit prófétává avat az, hogy valami eszme hatalma lenyűgözte. Vannak blazírtak és vannak megszállottak, két ellenkező sarka a világnak ugyanabból a szemszögből nézve. S az sem közömbös, hogy micsoda ez a kiemelt lelki tény, mert egy szent gondolat lehet épúgy mint sarlatánság. Elég egy emberről azt megtudnunk, hogy micsoda, mennyi ideig,

milyen mértékben képes betölteni, s lelki kontúrjai már is előttünk állanak.

IV. A kapacitás kérdése is igen fontos a karakterológia szempontjából. Itt ismét két főkérdés lehet.

1. Általában milyen erejű maga a lélek. Ez kvantitatív jellege minden embernek, az egyéniség súlyát az adja meg, hogy a lelki tények milyen erővel képesek megnyilatkozni. Lelki tényen minden mozzanatot, tehát, képességet, funkciót és tartalmat is értünk, mert egy képzet ereje, világossága és intenzitása ugyanúgy kapacitás dolga, mint pl. a törekvés ereje és szívóssága.

2. A lelki tények talán egyetlen emberben sem mind egyenlő kapacitásúak, ezért az is érdekel bennünket, hogy melyek erősebbek és melyek gyengébbek. Vannak, akiknek az asszociációi igen élénkek, de gyenge a memóriájuk, vagy akik kitartóak a sportolásban, de pár perc alatt elfáradnak az olvasásban. Így az egyes lelki tények kapacitásbeli különbségeiből számtalan variáns keletkezhetik, amely már minőségét határozza meg a vizsgált személynek. Külön kell azonban élesen választanunk ezt a minőségbeli meghatározottságot az eddig tárgyaltaktól. Minőség állt elő ugyanis akkor is, amikor az egyik attribútum vagy kvalitás, vagy éppen a conatus révén kiemelt valamely lelki tény átvette a többiek fölött a szerepet, azonban ott a túlnyomóság merőben *relatív* volt, mert csupán a többi tényekhez viszonyítva jelentett főlényt, itt ellenben a mérték az individuumon *kívül* van, mert a kapacitás vizsgálatánál azt a kérdést is fel fogjuk tenni, hogy ennek az embernek kitartóbb-e a figyelme, vagy a másinak? Azt is vizsgálni fogjuk, hogy két teljesen egybevágó lelki szerkezet közül melyiknek nagyobb a kapacitása? Mert előfordulhat, hogy két egyén egyformán centrifugális típus, egyformán önző és kíméletlen, egyformán az anyagi érdek irányítja, s mégis az egyik súlytalan, a másik súlyos egyéniség. Lehet két emberben domináló a szerénység, de az egyiké lenyűgözőbb, megkapóbb és imponálóbb, mint a másiké. S meg kell még jegyeznünk, hogy minden lelki mozzanatnak van kapacitása, s e különböző energiamegnyilatkozásoknak egymást ki kell egészíteniük, mint ahogy a világmindenség is a különféle vonzóerejű égitestek végtelen sokaságából tevődik össze, s éppen azáltal van közöttünk rend, hogy a kisebb és nagyobb erők egymást egyensúlyban tartják.

S már előttünk is állanak eme lélektani felosztás szerint kialakuló jellem- és tehetség típusok, melyek mindegyikénél valamely egyetemes emberi mivolt, nem pedig egy merőben fiktív, önmagában soha elő nem forduló részjelenség lesz az elkülönítő jegy. Csak a kereteket adva, ezek a következők:

1. *Centripetális magatartású ember.* Ennek, mint a következőknek is három válfaja lesz aszerint, amint e magatartás a többiekkel kereszteződik.

a) Békételenkedő, lázadozó típus. Ez onnan áll elő, hogy a környező világ hatásait igen élénken, vagy túlzottan érzi, ellenben emez alaptulajdonsága párosul *centrifugális* ösztönökkel, amely örökké tiltakozik eme hatások befogadása ellen. Az ilyen ember Adyval szólva „nem rúg vissza, csak sírva átkoz”, s egész élete nem egyéb hatások szakadatlan érzésénél és el nem fogadásánál. A mellőztetés örökös érzése, sorsa iránti állandó keserűség, összeférhetlenség jellemzi ezt az antiszociális embertípust, aki éppen ezért alkalmazkodni nem tud és ösztönei uralmán kívül semmiféle állhatatosságra nem képes. Forradalom, demagógia, sőt mondjuk kritika sem volna lehetséges emez emberi tulajdonság nélkül.

b) Béketűrő, önmegtagadó embertípus. A világ hatásai benne semmiféle reakciót ki nem váltanak, szólanul tűr és mindent elfogad. Kritikátlan és jóhiszemű, alávetetésében semmi megalázót, a nagy világban semmi kifogásolnivalót nem talál. Természetesnek találja, hogy nincsen több joga, s több lenni sohasem akar, mint amennyit körülményei neki juttatnak. Ez a típus onnan áll elő, hogy a centripetális irányú lelki aktusaihoz, mely a külső hatások tudomásulvételében áll, egy szintén *centripetális* irányú elfogadó, igenlő tendencia járul. E típus nélkül hiányoznék a történelemből az embertömeg fogalma, nem lett volna középkor, s nem lenne közkatona.

c) Sztoikus típus. Érzi a világmindenségnek való alávetettséget, de érzi azt is, hogy több lenne az ember, ha ő uralkodhatnék mindeneken és nem megfordítva. De mindez akaratlan vagy céltudatos elmélkedésen keresztül belátássá válik, s nem oktondi módra, hanem világos tudattal bölcsen és önként hajtja meg fejét a változhatatlan törvények hatalma előtt. Itt tehát egy *centrális* irányú lelki aktus keveredett az előzők közé, mely által a lélek a belátás, a tisztábanlevés illúzió nélkülsége és filozófiai fölénye által akar bensőleg függetlenné válni. A sztoicizmus egész pszichológiája benne van tehát abban a törekvésben, mely a világot determináló akarata miatt megvetve az önmaga elvonatkoztatásával akar végső nyugvópontra jutni. Ez az embertípus épít kolostorokat, legyen Buddha, vagy egy keresztyén szent.

Íme az első csoporthoz tartozó három karaktertípus a léleknek pusztán attributív oldaláról nézve. Nem elég azonban ennyi egy teljes karakterológiához, mivel a lelki szubsztanciának egyéb jegyei is vannak. Így a *kvalitás* oldaláról nézve az első típus lehet purifikátor és izgága (Szabó Dezső, aki felfokozottan érez és megnagyítva lát mindent csak azért, hogy fokozottan tiltakozhassék ellene) s lehet

neuraszténiás depresszióban szenvedő beteg, akinek még a saját létezése is terhére van. A második lehet szeretetreméltó jámbor, de ugyanúgy lehet komikus vagy megvetendő aszerint, hogy lelki magatartása miféle tartalmakban nyilatkozik meg. A harmadik lehet epés és cinikus, de ugyanúgy kegyes és istenfélő magának a lelki megnyilvánulásnak minősége szerint. A *conatus*, amely vágyat jelent az önmagunk kiélése után, osztályozható a vágy motívumai szerint. Így az első típusban lesznek, akik megsemmisíteni vagy megjavítani szeretnék a nekik nem tetsző világot, a másodikban, akik kényelemből vagy szeretetből engedékenyek, a harmadikban lesznek, akik ütni vagy vigasztalni akarják a világot azzal, hogy hiábavalóságát bizonyítgatják. A *conatus* különben igen bonyolult működés, hiszen említettük, hogy a lelki élet egységét van hivatva szolgálni, ezért minden területre kihat; bővebb vizsgálata a lelki életben egy részletesebb műnek lehetne a feladata. Csak néhány szempontt említünk még: a lelki élet teljességének kérdése az az első típusnál, hogy helyesen vagy helytelenül, részleteiben vagy a maga egészében fogja-e fel a világot és bírálja-e el. A másodiknál az, hogy a világban való feloldódás, belevegülés és megsemmisülés valami misztikus ösztönből származik-e, mint a hindu yoginál, vagy egyszerűen öntudathiányból? Harmadszor pedig, hogy a sztoikus magatartás nemtörődömség és felelőtlenség, vagy pedig céltudatos, komoly erkölcsi belátás eredménye-e? Ezek mind járatlan utak ezidőszert s a végső elvi szempontok útmutatása szerint kirándulások szükségesek a részletkutatások területeire is. Végül a *kapacitás* kérdése az, amely talán a legszorosabban összefügg a *tehetség* kérdésével. Valamennyi lelki ténynek bizonyos ereje van, így az első típusnál más a finnyáskodó, sopánkodó és más a visszaságokra és bűnökre felszisszenő ember, aki talán épp ezért számkivetett, de mégis élő lelkiismerete a környező világnak, s sikoltásaira ha most nem, de a későbbi korok mégis felfigyelnek. A másodiknál említettük már a hindu yogit, aki az önmaga megsemmisítésében oly határtalan erő-kifejtésre képes, s hasonlítsuk ezt össze egy fejbólintó-jános sivár szintelenségével! A harmadik típusnál az ajkbiggyesz-tők fitymáló blázirtsága kapacitás dolgában különbözik a stoa bölcseinek rendszereitől, akik megokolják azt, amit az előzők mímelni szeretnének. A léleknek eme sokszerű átmetszetétől remélhető csupán, hogy némileg beletekinthetünk abba a bonyolult hálózatba, amelyet jellemnek, egyéniségnek nevezünk.

II. *Centrifugális magatartású ember*. Szintén három típusát kell megkülönböztetnünk, mert ez is kereszteződhetik a többiekkel.

a) Mindig másba kezdő, megtorpanó embertípus. Vonatkozhatik a lélek bármelyik területére csakúgy, mint a többi felsorolt típusok. Nem is gondoljuk, hogy az embereknek mily nagy százaléka tartozik ide. Ezek gondolkodás közben egy-két mondatig jutnak előre, aztán, mielőtt a sor befejeződne, másfele folytatják. Így vannak elhatározásaikkal, cselekedeteikkel is: örökké terveznek, mindig újat és újat, de egyet sem valósítanak meg. Mindez onnan származik, hogy lelkük alaptulajdonsága a kifelé való törekvés, ez ellenben keveredik *centripetális* irányú lelki tényekkel, melyek minduntalan visszavetik az előrejutásban. Vezető állásra teljesen alkalmatlan típus; magyarságunk ügye nem állna itt, ahol áll, ha ez a lelki képlet nem került volna nemzeti vonásaink közé. A híres szalmaláng, a megvalósítás mellékessége, a szép szavakkal való megelégedés mind ebből a lelki alkatból következik.

b) Önmagából kilépő, bravúrokra képes ember. Állandóan kifelé törekszik s ez az ösztöne állandó fűtője lesz további kilövetéseknek, vagyis a *centrifugális* lelki tények önmagukkal hatványozódnak. Az ilyen ember mindig előre gondolkodik, előre megvan a konklúzió s aztán a premisszák. Idetartozott Gauss, aki azt mondta: „már megvan az eredmény, csak azt nem tudom, hogy jutok oda”. Akarati életében is túltesz önmagán, sokszor az akarat öncéllá válik s azért, mert akar akarni. Ez a szuperlatívuszok és a képzelet embere s minden megnyilvánulásában kifelé tör, eleme a tett és az előrejutás. A reformátorok, merész újtók ebbe a csoportba tartoznak. A magyarság legkiválóbbjai között igen tiszta egyedeit találhatjuk meg e típusnak.

c) Feltaláló, alkotó típus. Energiájának kifelé sugárzása örökös vonatkozásban áll önmagával s ezért minden lépésének célja és értelme van. Minden lelki mozzanatában van valami *centrális* mag, ami összetart, s amit tesz, egyben birtolja is. Az államférfíui képességnek ez a lelki alkat a legfőbb feltétele. Tervezők, konstruktőrök nélkülözhetetlen alapvonása, koncepciók és szervezetek enélkül nem születhetnének.

Természetes, hogy a szubsztancia többi jegyei e típusokat is sajátosan színezi. Így *kvalitás* szempontjából különbözni fog az első típusnál a rapszodikus gondolkodású ember az akaratában gyenge és kapkodó embertől, jóllehet ezek nagyon közel állanak egymáshoz. A második típusban lesz stréber és szélhámos, de ugyanúgy hérosz is (a kettőnek csupán *kvalitás*beli különbsége itt a "legnyilvánvalóbb"). Harmadszor lehet művész és mesterember, rétor és próféta, mint ahogv e fogalmakat Ravasz László Kossuthra és Széchenyire alkalmazza. A lelki valóság *conatusát* tekintve a mindig

másba kezdő embertípus lehet érdekes és egyéni, mert mozaikszerű énjében valami egységes kristályosodási rendszer érvényesül, de lehet egyszerűen ostoba és következtelen. Lehet vergődő és önmarcangoló, de lehet felületes és léha aszerint, hogy a benne érvényesülő tendencia mélyre hat-e, vagy csak a lélek felületét borzogatja. A második lehet fantasztá és álomlátó, de lehet egy ország vagy világrész újjáteremtője, aszerint, hogy a conatusként ható tényezők csak egymáshoz illesztették, vagy összekovácsolták lelkük alkatrészeit. Harmadszor lehet valaki egy lokomotív, vagy egy társadalmi szervezet megalkotója, mivel a lélek erői ebből és abból a célból is egyesülhetnek. S végül a *kapacitás* fogja megszabni, hogy e lelki szerkezetek milyen erejűek, mert lehet valaki jelentős és jelentéktelen ember teljesen egyező tulajdonságok mellett. Van, aki csak törekszik valamire, de egyénisége nem hatol keresztül az akadályokon, s van, akinek elég az elhatározás, s minden valósággá válik a számára.

III. *Centrális magatartású ember.* A kombinációnak itt is három esete lehetséges.

a) Vallásos embertípus. Önmagának elvonatkoztatásához centripetális irányú lelki aktusok kapcsolódnak, egész lénye tehát olyan hatások és törvények elismeréséhez, azoknak való alávetetés számára van megalkotva, melyeket az ember önmagából termel és önmagában érez. Nyilván a centrális és *centripetális* irányú lelki mivolt kombinációja ez, s jelent mély magunbafordulást, mint eme harmadik csoportba tartozó jellemek mindenike, de egyben mélységes elismerését eme csupán magunk valóján keresztül megérezhető és felfogható felsőbb világrendnek.

b) Esztétikus típus. Szintén centrális, mert minden esztétikumot az ember önmagából termel, ellenben ehhez nem centripetális, azaz magunkat valaminek alávető lelki mozzanatok kapcsolódnak, hanem éppen megfordítva: *centrifugális* irányúak, s ezáltal minden, ami az emberben születik, kisugárzik a külső világra s azt a maga hasonlatosságára teremti át. S itt nem szükséges kizárólag alkotóművészeknek lennünk, mert a centrális lelki berendezettség általában nélkülözi az energiának ama kitéréseit, melyek az „ős-zseni”-nek annyira sajátjai, az alkotóművészek eme képessége ezért a centrifugális lelki jelenségek közé (II. b.) tartozik, természetesen más, ha az alkotóképesség mély reflexiókkal s kontemplatív alaptermészettel párosul, mint pl. Leonardonál, Goethénél, vagy Aranyánál. Jelenti ennél sokkal inkább az esztétikai látásmódot, mely különösen a „Schönggeist”-oknak a sajátja, s felfedezhető a világot minden szépnél látni tudó embernél, akár képzett esztétikus, akár nem. Az ilyen ember minden szempillantásával alkot, előtte a világ egyetlen óriási

műalkotásnak tűnik fel.* Természetesen a művészi alkotóképesség egész problematikája is idetartozik.

c) Kontemplatív típus. Itt a centrális magatartás önmagának válik tárgyává, ezért mindig befelé nő és gazdagodik. A nagy önismerők, bölcsek, elvont kutatásokra képes elméknek leggazdagabb lelőhelye ez a terület. Képlete: a lélek befele fordul, tehát minden ízében *centrális* s eköré csoportosul mind a külső világ felfogása, mind a magunk kiáramlása a világ felé. Mondottuk, hogy a három főcsoport egymásutánjában értékbeli fokozat van, azaz a centrális lelki irány az, amely bennünk a tiszta embert meglátatja és jelenti, ha mármost ez a legutóbbi válfaj még ennek is önmagával ötvözőtt, tehát legteljesebb mintája, akkor ebben kell látnunk az emberi fejlődés tetőpontját, a homo sapiens eszményképét. Legtisztább típusa a tudós, de idetartozik, aki érzelmeiben és akaratában is egyaránt bölcs.

Kvalitás szempontjából ennél a csoportnál lesz szükségképpen a legkevesebb variáns, hiszen a kvalitás a szubsztanciában a matéria képviselője szemben az örök és változatlan formával, kell tehát, hogy ez a legfelsőbb embertípus, legközelebb lévén az ember-ideálhoz, minél kevesebbet vegyen fel a változó tulajdonságok közül lényeges vonásai közé. Vallásos ember csakis egyféle lehet, legfeljebb a vallásos világnézet lehet különböző, ez ellenben már a conatus dolga lesz. És így a többi típus is. *Conatus* tekintetében lesz a vallásos tisztelet tárgyát külsőségeiben látó ember, s lesz, aki azt valamely eszmei tartalomban fogja felfedezni és átélni. Van, aki olvasója forгатásában, van, aki tudományos kutatásaiban (Einstein: Mein Weltbild) éli a maga vallását aszerint, hogy lelkét milyen funkciókon át érzi legteljesebbnek. Az esztéta mivolt is megnyilatkozhatik komoly méltóságteljeségben és fennköltségben, de megnyilatkozhatik játékos kicsinységekben, mely az életet szivárványszíneire bontja szét. Mindez attól függ, hogy a lélek mennyit és hogyan képes átfogni önmagából. A kontemplatív ember is merenghet egyetlen falevélen s tágulhat a világmindenség értelmezésévé; mindez a lelket behálózó s benne rövidebb vagy hosszabb utakat kimérő képességektől függ. A *kapacitás* természetesen itt is fontos tényező; a filozófus csizmadia bármily kontemplatív is, bölcséleti rendszert csakis az alkothat, akinél a szellemi erők teljesebbek és megszervezettebbek.

Bejárva problémánk főbb területeit két dologra kell

* A valláserkölc és művészet közötti emez irány béli különbséget Mitrovics Gyula is konstátálta. (A művészet, Prot. Szemle, 1938. júl.—aug. sz.) A vallás szerinte alávetettség, tehát centripetális, a művészet felszabadulás és aktivitás, tehát centrifugális. Szerencsés voltam, hogy tanulmányát még e sorok nyomása előtt olvashattam,

visszaemlékeznünk. Az egyik kiindulópontunk volt: típusok-e a Kant-Tetens féle lelki kategóriák? Kifogásunk az volt ellenük, hogy egymásban annyira bennrejlők, hogy nem fokozhatók és nem csökkenthetők a lelki épség érintése nélkül. Ezzel szemben a mi felosztásunkról egy tudományágra való alkalmazásával bebizonyosodott, hogy a típusnak általunk kifejtett fogalmát teljesen kitölti. Az itt felvett lelki aktusok, képességek és jelenségek mindenike az egész emberre vonatkozván alkalmasak a karakterizálásra azáltal, hogy *paradeigmák*, azaz egy-egy tulajdonság olyan ösmetszet, amely a maga teljességében egyetlen emberben sem lehet meg, hanem csak mint idea megvalósulásának mértékénél fogva valamely egyedet jellegzetessé tehet. A centrifugális lelki aktusban semmi sincs a centripetálisból, s mihelyt keverednek, mindkettő veszít eredetiségéből. Tiszta képletek tehát, melyek bármennyire belemosódnak is az egyes individuumokba, arcuk kivehető s szerintük bármelyik egyed jellemzhető. A másik dolog az, hogy az embertípusoknak eme rendszerével akaratlanul is *értékeltünk*, mégpedig az egész embert és nem a részleteit. Az eddigi vizsgálatok irányultak pl. a figyelemre anélkül, hogy a figyelem szerepére a lelki háztartásban tekintettel lettek volna. A figyelem magában véve egy embert sem jellemez, se nem értékeli, hiszen a figyelemnek jelentőséget nem az ad, hogy van, hanem az, hogy *mire irányjai*, s egy egész embernek hányadrészét teszi. Lehet a figyelem egyoldalú is, vagy intenzitása kórosan felfokozott s már nem értékjelző, hanem szimptóma. Ugyanez áll az emlékezetre is, melyet nem elég egyszerűen mérlegre tennünk, hiszen még egy alapvető tulajdonságnak is annyira részlete, hogy lehet zsenialitás és lehet elmebaj aszerint, hogy a többi lelki tényekkel segíti-e az egész lelket a kiteljesedésre, vagy mint fixa idea csak zökkenője a lelki kerékességnek. Ezzel szemben az egész lelket a maga szubsztanciális lényében vizsgálat alá véve minden kiragadott vonás magán hordja a maga kémiai analízisét, melyről leolvasható, hogy káros-e, vagy jótékony-e a jelenléte. Ennyiben e módszer valóban megfelel a karakterológia céljainak, hiszen mi szabna annak utat más, mint a lélektan és az értékelés kettős szempontja?

Részletes karakterológiai módszerek kidolgozása, értve azokon a vizsgálat technikáját, nem lehetett ezúttal feladatunk, mivel előbb az alapelv helyességét kellett a nyilvánosság ítéletére bízunk. Annyi bizonyos, hogy a részleteljárásoknak nagy gondtal és tervszerűséggel kell majd elkészülniük, hogy azt a vázat, amely az egész emberi világot akar magába foglalni, kitölthessék. Csakis a módszeres eljárások rugékonyságával, sokféle keresztezésen át való egymáshoz-

csiszolásával, valamennyinek szintetizálásra való alkalmasságával érhető el majd az, hogy az elméletet a gyakorlat is igazolja.

Az esztétika problémái között is áttetsző módon teremt rendet a lelki működésnek a lelki szubsztanciából való levezetése. Csakis ilyen irányú vizsgálódás után derül ki, hogy mennyire elhanyagoltuk eddig a problémák rendszerezését, s volt idő, amikor még a fölött is vita folyt, hogy mi is tulajdonképpen az esztétikai kutatás tárgya?

Előbbi rendszerezésünk során eljutottunk egy lelki típushoz, melynek létmegnyilvánulásai, illetőleg ennek alapjai centrális irányúak, ellenben centrifugális kisugárzásai révén egész világát átformálja és benépesíti az önmaga szülötteivel. Felismertük erről, hogy ez esztétikus típus. (III. b.) Minden további vizsgálódásnak ebből kell kiindulnia.

Adva van tehát egy lelki tény, amely a lelki szubsztanciának a külvilághoz való sajátos viszonyulásában áll. Mi adja meg ennek a viszonyulásnak a sajátosságát? Az, hogy ami a világra kisugárzik, abban visszatükröződik, az a lelki szubsztanciának minden olyan köteléktől felszabadult része, amelyet nem önmagából termel. Hatunk a világra a két karunkkal, az akarattunkkal, ellenben a két karunkat nem mi teremtettük, az akarattunk közvetítéséhez és érvényre juttatásához nem a lelki szubsztanciából teremtett eszközök szükségesek, azaz minden ilyen hatás durva és profán a lélek centrális részéhez képest, amely nem mozdit meg a külvilágban egyetlen porszemet sem, hanem csak magát éli, gondolja és teremti. Noézisz noézeón, mondja Aristoteles a világ ősmozgatójárói, azaz Istenről, aki örökös gondolkodás, amely önmagát gondolja. Az emberi léleknek is van egy ilyen része, amely mozdulatlan s nem rabja a világ változásainak, s ha Aristoteles szerint Istennél ez a tulajdonság tökéletességéből ered, akkor elmondhatjuk, hogy önmagunkat élő énünk bennünk a tökéletesség visszfénye. A léleknek ez a centrális irányban élő része vetitődik valamimódon a világra s teremt kontaktust köztem s a világ között.

Itt sem állhatunk meg azonban, mert mihelyt viszony valami, mindjárt háromirányú, s ezek szintézise jelenti magát a viszonyt. Ennek a ténynek, hogy bennem valami a világgal kapcsolatba került, három oldala van, mégpedig ismét centripetális, centrifugális és centrális. Lehetséges-e az, hogy ami már eleve a centrálisnak és centrifugálisnak ötvözete volt, ismét megtúrje magában ezt a háromirányú létezést? Lehetséges, mert az egész világrend szerkezete hierarchikus, ahol a nagyobbban benne van a kisebb, a kisebb-

ben a még kisebb, azaz a makrokozmoszban a mikrokozmosz, s a legkisebb világ a legnagyobbat teljesen analóg szerkezetű. A világmindenség olyan, mint a társadalom, a társadalom olyan, mint az egyes ember (Menenius Agríppa meséje), az egyes ember sejtje és atomja ismét olyan, mint az egész világmindenség. Van nap és bolygó, proton és elektron, az utóbbiak megszámlálhatatlanjából állnak az előbbiek, s a kétféle szerkezet mégis ugyanaz. A lélekben a rész jelenségeknek az egésszel való analógiája éppen arra vall, hogy a képlet felállítás helyes, hiszen a léleknél a legszembetűnőbb az, hogy a legapróbb megnyilvánulásban is benne van a lélek egész egyetemessége.

I. A lélek jellemzett alapfunkciójának a külvilághoz való viszonya megnyilvánulhat abban, hogy a lélek a külvilág hatásait az említett sajátos módon *befogadja*. Ez a régiek *aisthese*, amely Aristoteles lélektanában egyszerűen érzékelést jelent, s Baumgarten ad neki széptani jelentést. Mi Arany Jánosnak sokkal szebb és teljesebb értelmezésében vesszük ezt a szót, amely szerint az *megérzést*, valaminek valamiből való *kiérzését* jelenti. (L. Arany Aisthesis c. versét.) A emberi léleknek megvan az az ősi alaptulajdonsága, hogy a környező világból valamit kivesz, kiérez, mert lelkének egy részével rokonnak érzi. A primitív népek természetimádása, a kultúremler kirándulása a szabad természetbe, festők és poéták rajongása a természetnek végeredményben élettelen és jelentés nélküli létezői iránt, mind valami kozmikus ösztönből ered, amely kontaktust érez az ember és a környező világ között. Minden aisthesis valami titkos jelbeszéd köztem s más létező között, érzése annak, hogy közöm van hozzá, s valami belőle engem közvetlenül érdekel. Természetes, hogy az esztétikai szubjektivizmus és objektivizmus nagy pöre már itt elintéződik: se nem az objektum, se nem a szubjektum szülöttje *kizárólag* az esztétikum, hanem a *kettőnek kapcsolatbajutása*. S hogy ez létrejöhessen, a nullától fel az abszolútumig bármelyiknek a hatalmában állhat az a kérdés, hogy melyik találta meg előbb az utat a másikhoz. A legnagyobb fenyves sem szép, ha nincsen aisthesis, amelynek viszonya szépérezet formájában jut vele kifejezésre, s egy korhadt faág is szép, ha egy széppé varázsolni tudó szem reápillant és azzá teszi. A szépet a lélek teremti, lehetséges tehát, hogy a világban egy atom sem létezik, s egy lélek képes benne tündérmeséket látni. S itt a probléma kétfelé ágazik, mégpedig: 1. hogyan léteznek a világnak olyan tulajdonságai, melyeknél fogva mintegy elébe jön az emberi érzékelésnek úgy, hogy a kevésbé teremtő szemek is szépnek fogják látni, 2. miféle képessége a léleknek az, hogy a különben néma világot beszélni hallja

s a tőle fizikailag különálló dolgokat lelke részeseinek fogja fel?

Említettük a lelki élet egységéről szólva, hogy annak hiánytalansága a lélek legexistenciálisabb kérdése, s ami által ez fennáll, az állandó törekvés egységek és összefüggések teremtésére. Ezt a funkciót neveztük *conatus*-nak. Ha mármost azt keressük, hogy melyek a léleknek azok az élményei, amelyek érzéklésén keresztül jutottak bele, akkor a látható és hallható világ óriás malmát kell ennek tekintenünk kezdettől fogva. Mióta az ember a földön megjelent, hegyek és völgyek, fák és folyók ostromolják érzékszerveit, kellett tehát, hogy emez állandó ingerek állandó felfogó készséget teremtsenek benne, s ahogy a láb kialakult ahhoz, hogy járni tudjunk vele, ugyanúgy alakult ki a léleknek egy külön laboratóriuma, amely készen várja emez évezredek óta ismétlődő benyomásokat a feldolgozásra. Valóságos a priori kategóriává vált a lélekben a szemléleti világ felfogása, mint Kant szerint a tér és az idő, s minden látott és hallott dolog ebbe a kész kategóriába helyezkedik bele. Ezáltal a szemléleti világ a *lélek részesevé* vált, vele egyet alkot, kerektségéhez és csorbíthatatlanságához éppúgy hozzátartozik, mint akármely más tény. Egészen természetes ilyenformán, hogy bizonyos dolgok az emberhez közel kerültek, s a lélek általuk kiegészül, bennük az önmaga építőanyagára ismer. A lelki szubsztanciának a szemléleti világot önmagával egynek vevő tendenciája tehát a *conatus* műve, ugyanúgy, mint a világnézet, vagy a gondolkodásnak Bühler által vizsgált menete.

Igenám, de sok mindent szemlél az emberiség kezdettől fogva, s mégsem tűnik fel minden egyformán esztétikusnak. Szemétdombot éppoly régen lát az ember, mint virágot, miért nem törekszik tehát a lélek az előbbit is emez a priori képességénél fogva önmagába beilleszteni? A feleletet rögtön megkapjuk rá, ha eszünkbe jut, ahonnan kiindultunk: egész esztétikai mivoltunk nem centripetális, hanem centrális alapon nyugszik, hiszen ennek egyik válfaja az esztétikus mivolt. A világot, úgy ahogy van, felfogni a centripetális lelki funkciók dolga, azért soroltuk oda a valóságérzéklet, ennél fogva észre vesszük és kell, hogy észrevegyük a legundorítóbb realitást is. Mászt jelent azonban a lélek” centrális részének az aisthesise, amelynél tudnunk kell azt, hogy az az *önmaga gondolása és érzése, nem pedig a külső világe*. Amennyiben a külső világ számára benne hely van, ez csakis úgy lehetséges, ha valami gondolati tartalom által csempésztetett oda, azaz a környező világnak ez az a része, amely soha az ember világgal való birkózásának, verejtékének és állati vegetációjának tárgya és eredménye nem volt. Kell, hogy a világnak

ez a része az embert sohse bántotta légyen, hogy hozzá könynye és nyomorúsága ne tapadjon, hogy a szemébe csak akkor tűnjék, amikor a lelke örül és gondtalan, amikor érzi a maga teremtő erejét. Szinte serceg a fű, ahogy nő, mondja Ady, nyilván a léleknek is van ilyen önmaga-élménye, Spinoza szerint ez kelti az emberben az örömezzetet. Ez az állapot csak úgy következik be, ha az ember feljebb szállt a „tiprott anyag”-tól s rá semmi nem emlékezteti. Röviden: a Lust und Unlust dualizmusa az, amely szétválasztja számára az esztétikailag tetsző és nem tetsző világot.* Ami tehát minden időben tetszett, számíthat csak arra, hogy a léleknek eme legmélyebb geológiai rétegében, mint a lelket alkotó elemek egyike helyet foglaljon, s a conatus egységbe foglaló ereje rá is kiterjessze a lélekké való érlelés és beolvasztás munkáját. A külső világban ezáltal van egy objektíve esztétikailag tetsző dolog, amelyet meg *kell* érezni, hacsak a szemlélő alanynak nincsen valami szubsztanciáját érintő hiányossága.

Így jön tehát elébe az embernek a rajta kívül eső világ, hogy megérintse s benne szépséggé transzformálódjék. Minden, ami nem pusztá belénkáramlás és minden, ami nem kifelé való törekvés, a szépség kényszerével ragad meg bennünket, mert a befelé és a kifelé való áramláson felül van egy szuverén valóságunk, melyben a befogadás az önmaga törvényszerűségei szerint determinálódik, s minden, *ami a lélek eme legbelsőbb gyűűjét átallépi, nem a külső világ, hanem egyedül belső integritásunk célja és szolgálata által kerülhet belénk.* Innen van az aisthesisnek tapasztalaton kívülállónak látszó, világelőtti fluoreszkálása minden reális való előtt és mögött; általa nem valóságot könyvelünk el s nem beolvaszthatatlant avatunk beteg vízióként lelkünk részesévé, hanem a noézisz nóezeón teljesedik ki az önmaga gondolattárgyának születéselőtti emlékeivel. Ami rajtunk kívül szép, az valaha már bennünk járhatott s itthagya nyomait nem mint elfelejtett s ismét visszatérő vándor, hanem mint építész a maga szíve vérét s rálehelte álmait a hajdani kövek dómmá boruló beteljesedésén. A lelkünk lett ebből, érezzük minden falevélen, mihelyt bensőnk megremeg s kitekintünk valami transzcendens világontúlíságba, s vágyunk arra felé mutat, mely annál távolibb, minél inkább magunkon kívül keressük.

S innen csak egy lépés a másik probléma kellős közepébe: mi indít arra, hogy ami önmagában, mondjuk a többség szerint és általánosságban nem szép, mi, ha akarjuk, mégis szépnek látjuk? Honnan van az aisthesis felfokozó-

* Mitrovics Gyula is a tetszésből vezeti le az összhang, jellegzetesség, világosság stb. esztétikai fogalmait. (Az esztétikai tetszés alapproblémája.)

dása, hogy egy korhadt fakereszt is lelkünk ügyévé, egész életünk költészetévé válik? Nyilván a szóban lévő lelki szerkezet *kapacitása* az, amely önmagán túl mutat, s ereje lévén az önmaga centrális magábfordulásán át az egész világot magáának tudni, előhívja lelke lemezéről az évezredekkel ezelőtt exponált képeket is. Vannak, akiknek minden valaha volt benyomás beépítődött lelkük szerkezetébe s ezért a tekintetük egyben bűvölet is; regék születnek ott, ahol mások csak romokat látnak. Az ilyen lélek teremt és varázsol; Lust und Unlust mellékes az ilyen lelkek belülről jövő mágiája előtt. Szépnek látni egy tündérregét, amely ősapáink bölcsőjénél hagzott, lehet mindenkinek tucat-talentuma, de megrezzeni egy útszéli kő előtt csak annak adatott, aki bensőjét mindenre, még erre is pazarolni képes. Az ilyen ember lelke a Mindenségből épült, s nincs tekintete előtt, mely társa s kialakulásának részese ne volna.* Az esztéta nem szűnt meg élni, ha a világból minden szépség kihalt is; teremt szépséget még a semmiből, lelke utolsó porszeméből is. A kétfelé nyíló probléma itt egyesül ismét: a szép kiindul a tárgyból és a szemlélőből is, a kettő egymásnak elébe megy, akár hozzám közel, akár tőlem távol, valahol összetalálkoznak. Minél távolabb történik a találkozás, annál nagyobb a megézés kapacitása, s annál több dolog lesz, amely szépnek tűnik fel előttünk.

Az eddigieken önkénytelenül a természeti szépet értettük, de ugyanez a szabály érvényes valamennyi szépre. A görög hősi mondák, Homeros nagy költeményei az *emberi tettet* magasztalják, mert ez volt az, amelyben a görögség eme korszakában kiteljesedett, elébe jött tehát az alkotó művésznek, mint az önmaga és faja egyik létrehozója és kiegészítője. Az újkori társadalmi élet, mint makrokozmosz átcsoportosítja az őt alkotó mikrokozmoszok, vagyis az ember lelki sejtjeit, mivel olyan szülője lesz annak, mint az apja vagy az anyja. Ezért hálójába kerül az aisthesisnek az emberi *közösség* s megszületik a társadalmi regény és dráma. A képzőművészet tárgya is minden időben az volt, amely már annyi ideje útítársa az embernek, hogy az arca belemintázódhatott, s ha az ember lelkében kutat, ugyanúgy

* A művésznek ez az élménye világosan kidomborodik Szabó Dezső egyik kötetének (Tanulmányok és jegyzetek) előszavából: „.... aki e tanulmányokat írta, úgy született, hogy erdő, hegy, elgurult kő, régi könyvek, lakodalmas nép, elítélt emberek: a teremtett világ minden kacagó bosege és minden jajgató valósága az ő életének boldogsága vagy sajgása legyen. A roppant világegyetemben nincs közömbös dolog számára. Külön mindennapi személyes viszonyban van egy összefaragott vén fátuskóval, a porra lett Dávid Ferencsel, egy tóra hajló nyírfával, az indiai erdőben hallgató dermedt istenekkel s a Brest szikláin harsogó tengerrel. A mérhetetlen világon minden úgy fáj vagy olyan jól esik neki, hogy mindent sapi ensének örvend vagy saját betegségének jajgat”.

benne találja, mint a külső világban. Ilyen elsősorban az *emberi szépség*, férfinak a nő, nőnek a férfi. *A vallás* is azért művészi téma, mert azok közé tartozik, amin az ember felnőtt, mint a tejen a gyermek, s egy lefestett szent szemlélésekor lelke egyik létrehozójának örvend. Az aisthesis ilyen értelemben nem más, mint platóni ráismerés (anamnesis) a külső világban arra, ami egyben mibennünk is van.

önként következik ebből, hogy amit az aisthesis felfog, azaz előttünk szépnek látszik, mindig valami *psychomorph* létező. Ennek megmagyarázására az emlékezeti optimizmus kínálkozik a legjellemzőbb példának.

Minden, amit az ember átél, *idővel szebbé válik*, mint amilyen az átélés pillanatában volt. Ezúttal nem e lelki tény biológiai okaira gondolunk, amely már eleve való kiválogatódást jelent, lévén kellemes hangulatunkban az agy vér- és oxigénellátása bővebb, tehát ezzel egyidejű kellemes benyomásainkat inkább megőrizzük, hanem arra az *esztétikai értéknövekedésre*, mely valamilyen élményt azáltal ér, hogy több-kevesebb ideig lelkünkben hordoztuk. A gyermekkor mindig szebb meglett korban s az ifjúság öreg korunkban. Itt megint nem az a lényeg, hogy valaminek az elmúlását sajnálva többre értékeljük, hiszen ifjú korunkban sokat küzdhattünk, nélkülözhattünk, amit nem kívánunk még egyszer átélni, hanem az, hogy valaminek *szébb az emléke*, mint maga a konkrét létező. Mintha azáltal, hogy egy valóságos élmény, mondjuk egy séta a rózsák között már elmúlt, azaz lehámozódott róla a valóság, lelkibbé, eszmeibbé változott volna, mert nincs hozzá többé semmi köze a külvilág mulandó zakatolásának. A szebbé válás onnan származott, hogy megszűnt valóságnak lenni s ezáltal *a léleké lett*, beépítődött a lelki szervezetbe, mint a táplálék a testbe, s mostmár ez is tárgya lehet az önmagunk gondolásának.

Ugyanígy a külvilág bármely tárgya is, ha abba az emberi látás belekeveredett s ezzel a materiális valóságból egy másik, mondjuk lelki síkba lendült át, esztétikussá válik. Nem szükséges ehhez művészi formálás, elég, ha valami csupán a valóságából veszített, ilyen a tóban visszatükröződő rengeteg, amely már nem erdő többé, hanem hogy van, csupán a látás számára van. Ilyen egy arc a tükörből nézve, egy kép a vászonra vetítve, egy esemény elbeszélve, vagy elképzelve. Valaminek le kell hámozódnia, vagy hozzátevéődnie a valósághoz, hogy csökkenjen benne valami módon a matéria. Innen az esztétikus tárgy hiányos és misztikus mivolta, amely Mitrovics szerint azért szükséges, hogy a szemlélő önmagából egészíthesse ki. Valami lélek számára kell benne helynek adódnia, vagy ennek a léleknek valami módon benne rejelnie, különben a lélek számára idegen és közömbös marad.

A legnagyobb hozzátevést természetesen az alkotó művész végzi, de végzi ezt az aisthesis minden körülötte álló dologgal, ha ehhez a kapacitása megfelelő. Az aisthesis mindig olyan dolgokat vesz észre, amibe valahogyan ember keveredett, vagy megvan a lehetőség, hogy belekeveredjék. Akármelyik oldaláról nézzük ezt a problémát, egyetlen tény válik mind világosabbá, hogy a legősibb alap az esztétikai megérzésnél a lélek centrális valósága, melynek a tárgya önmaga s célja az önmaga örökös teremtése, növelése és kiegészítése. Ebből ágazott ki, mint láttuk az ember esztétikai ösztöne, melynek ismét egyik ága az aisthesis. Az esztétikailag tetsző dolgok psychomorph-lényúsége folytonos bizonyítéka annak, hogy minden esztétikum a legmélyebben emberi ügy, mégpedig legfelsőbbrendű valónknak ügye.

XI. Amíg az aisthesis egész esztétikai lényünknek centripetális irányú működése, addig a *művészi alkotóképesség és alkotóösztön centrifugális*. A művészi alkotás minden kritériuma emez irányú lelki tényeinkből határozható meg.

Mondottuk már, hogy ami a külső világban általában tetszik — nem beszélünk rendkívüli kapacitásról, mely előtt minden széppé válik — az valami lelkinak felfogható, önmagunk kiegészülésének tekinthető dolog. Nyilvánvaló, hogy minden műalkotásnak eme tulajdonságot kell felfokozottan bírnia, s mindazt, ami a természetben esetleges és elszórt, azt *tendenciózusan*, mondhatnók „mesterségesen” kell utánafejeznie és megsokszoroznia.

Problémánk ismét kétirányú: 1. Miféle ösztön az az emberben, hogy olyasmit hozzon létre, amely a kerek minden-ségben lélekformáló szerepénél fogva emberivé s ezzel esztétikussá vált létezőket mímeli, megnagyítja, s ezzel nemhogy pótolja, hanem túllicitálja azt, ami a nagyvilágban van? Miért alkot az ember olyan furcsaságokat, melyek eleve nem azok, mint amit ábrázolnak, hanem az ábrázolt világ csak *ürügy* valami másnak az elmondására? 2. Miféle határozmányokkal kell bírnia emez alkotásoknak, hogy e különös szerepet betölthessék, hogy ebből a szempontból célszerűbbek legyenek, mint amit Isten s a nagy mindenség produkál.

Mindkét probléma az aisthesisről mondottakban gyökeresedik és oda tér vissza. Az első, vagyis, hogy miért hoz létre az ember művészi alkotásokat, a magyarázatát abban találja, hogy az ember öröktől fogva gyűjti magába a külvilág ihletét, mint lelke építőanyagát s ez benne elraktározódik. Ezzel azonban nem csupán maga gyarapodott, hanem nőtt, változott a magába szívott világ is, vagyis a lélek a világot az önmaga képére és hasonlatosságára teremtette át. Ezzel ez a maga teremtette és maga formálta világ előtte becsebb lesz, hiszen ő alkotta, s kezdi fölébe helyezni mindennek, mint az önön gyermekét. A kőkorszak embere azért

vészte a rénszarvast a csontdarabra, mert a rénszarvas valahogy a lelke része lett, s látni akarta, hogy mivé teremtette. A festő megfest egy virágot, s amikor élénk teszi, ezt mondja vele: húszszer éve van meg ez a virág és ugyanaz maradi, én láttam, a lelkeimmel összekevertem s ez lett belőle. Amennyivel más ez a virág, mint a valóságban, az én vagyok. Claude Lorrain a maga csipkévé és éterré bővült tájain saját-magával több, mint a valóság, s ezért tárja élénk ezt a többletet, mert érzi, hogy a szemébe hullt tájak nem vesztek el, hanem mint magban a csira tovább nőttek s éppen azzal a látással lettek többek, melyek az ő szemének s lelkének sajátja. Minden művész végeredményben beszámol egy nagy sáfarkodásról, hogy mivé vált benne a világ, hogyan volt képes a látottakat emberivé tenni. A művész nem azért hiú a művére, mert az utánozhatatlan és utolérhetetlen, hanem azért, mert az övé, mert az ő lelke keveredett bele. Itt tűnik ki a művészi tevékenységnek a játékkal való végzetes összetévesztése, az abból való megmagyarázás tarthatatlansága, mert a játék elvégre is nem fontos azelőtt, aki játssza, az alkotás viszont halálosan komoly minden vérbeli művész számára. A művész nagyon emberien lát, a lelke nem fényképezőgép, amely reprodukál, hanem vér, amely étellel árasztja el a látottakat. Nem utánoz, hanem a világból emberit csinál, s lelket visz abba, amelybe a teremtés lelket nem adott. Ezért tör ki belőle, mint a prófétából az, ige, mert benne keletkezett, vele teremtődött, s azért mellékesebb az ábrázolt valóság, mert a hozzátett ember a fontosabb.

A másik kérdés, hogy miáltal hat a művészi alkotás jobban, mint a természeti szép, kissé bonyolultabb, mivel hatásról lévén szó, ez ismét háromirányú.

a) Előfordul, hogy a művész semmi egyebet nem akar, mint azt, hogy amint ő lát, mással tudomásulvétesse s elfogadtassa. Ebből keletkezik a *képzőművészet*. A festő ilyennek vagy olyanak látja a világot, ezt kifejezi, a szemlélő munkája pedig az, hogy megkísérli az ábrázolt valóságot ugyanúgy látni, mint ahogy a művész ábrázolta. A szemlélő gyönyörűsége onnan származik, hogy egy lélekkel mélyebben átítatott módon — éppen erre kell a művésznak képesnek lennie — tanulta meg a világot látni, mint ahogy arra a saját erejéből képes volt. Új fegyverrel gyarapodott tehát, mellyel a szemléleti világot jobban meghódíthatja s vele önmagát építheti. A nagy művésznak tehát nagy léleknek kell lennie, legalább is abban a vonatkozásban, hogy a látható világból minél több matériát tudjon az önmaga lelkével pótolni. A szemlélő számára a művészetnek ez a faja *centripetalis*, mert részéről észrevételt és elfogadást kíván. A legjobb műélvező az, aki a legtöbbet vesz észre a mún, a legjobban tudja ugyanúgy látni, mint ahogy a művész láthatta.

b) Nagyobb az igénye a művésznak akkor, ha nem

mutatja meg a szemlélőnek azt, amit ábrázol, hanem csak elbeszéli, s kényszeríti a szemlélőt arra, hogy elképzelje. Így jön létre az *irodalom*, ahol a szemlélőnek ki kell lépnie önmagából s útrakelni, mint Dante Vergiliusszal, bejárva mindazokat a birodalmakat, amerre a művész; csábítja s kényszeríti. Itt tehát a művész *kevesebbet tesz*, mint az előbbinél, de ugyanakkor nagyobb szabadságot ad a szemlélőnek; ugyanazt a regényhőst ki így, ki úgy képzelheti el szemléletileg, a művész csak megjelöli néhány vonással. A művészi képesség abban áll, hogy olyan vonásokat és úgy domborítson ki, hogy a szemlélő azokat utánaképzelve a hézagokat hiánytalanul kitölthesse s ezáltal vázából élő emberek, eseményekből és egymásutániságból történés szülessék. A szemlélő, illetőleg olvasó munkája itt *centrifugális*, mivel képzeletével és érzelmeivel rohannia kell a művész által megszabott úton, mert ha csak elhiszi, vagy ráismer az elmondottakra, akkor az alkotás lényegét nem tette magáévá.

c) Ha a művész semmit meg nem mutat, semmit el nem képzeltet, hanem csak *puszta benyomásokat* ad, melynek nyomán a szemlélő bensője mozgásba jön, akkor előáll a *zene*. Nincs tárgya, eseménye, mindent a szemlélőnek kell magából kitermelnie. Amennyiben az u. n. programzene valamit „elmond”, az *Se* nem látható tárgy, se nem konkretizálható esemény, hanem *hangulat*, annak dinamikai eloszlása és egymásutánja, s ehhez asszociál a szemlélő — ha tud — látható képeket, vagy történéseket. Még több a feladata tehát és nem kevesebb. A művész tudománya abban rejlik, hogy a hangok variációjával olyan hangulatot teremt, mely a legigazabban *emberi*, tehát a leginkább átélhető. Ezért nem zene a vonat zakatolása — hacsak asszociációi révén nem akar valamire emlékeztetni — mert semmiféle emberi érzelmenek (legfeljebb az unalomnak) nem volt soha erre a célra rendelt tolmácsolója. Sem öröm, sem szomorúság, sem felemelődés, sem levertség ilyen módon ember részéről soha megnyilvánulni nem akart, de akart egy dallamon, vagy tónuson keresztül, amely éppen ezért tárgya a művészi alakításnak. Vagy hogy végképen eloszlassunk minden aggodalmat: lehet eene a vonat zakatolása, ha azt valamely hangszerrel valamely kompozíción keresztül *utánozzuk*, mert az emberi eltervezés és utánzás által bizonyos lelkiséggel ruházott fel. Nem zene azonban úgy, ahogy a pályaudvaron halljuk, mert semmi psychomorph jelleget magán nem hord. A már többször bebizonyosodott megállapítás itt sem mond csődöt: valami lelkiségnak kell a hangokon keresztül tükröződniök, hogy zenévé, azaz művészetté váljanak. A szemlélőben ennek hallatára az történik, hogy *önmagába fordul*, a sajátmaga valamilyen állapotát érzi, lélekzetén és érverésén keresztül az önmaga lénye fokozódik fel minden külső tárgy

és tartalom nélkül. Eme lelki áramlás tehát *centrális*, benne semmi mást nem érzünk, mint önmagunkat, mint amely valami meghatározhatatlan módon nőni akar úgy, hogy még a testi kísérőjelenségek is (kebeltágulás, mély lélekzet) ezt jelképezik. Az a *sóvárgás* valami ismeretlen után, amelyet már Platón a széperzelmek legjellemzőbbjeként ismer fel, a léleknek az önmaga végtelensége utáni vágyából ered, nem lehet tehát semmi más a magyarázata, mint az önmagunk növése, „transcendens kitekintés” (Pauler: Liszt Ferenc gondolatvilága) a magunk határtalansága felé.

A léleknek háromirányú létezési módja különös módon függ össze azzal a figyelemreméltó ténnyel, hogy a centripetális irányúnak felismert képzőművészet közvetítője és felfogója a *látás*, a centrifugális irányú költészeté a *beszéd*, míg a centrális irányúé a *hallás*. Mi ennek a szembeszökő ténynek a magyarázata?

1. Ha megfigyelünk egy süket embert, akkor azt találjuk, hogy nem mer átmenni az utcán, mindenben meglepődik, amit lát, s egész lényé félszeg és bátortalan. Mindebből az következik, hogy ami az embert a külvilággal szemben való respektusra és alkalmazkodásra megtanítja, az a *látás*, s a süketnél ez a funkció azért túlzott, mert hiányzik a hallás kiegészítő és ellenőrző munkája. A szem biológiailag véve jelző apparátus, amely azt mutatja, hogy mitől kell félnem, mire kell vigyáznom életem fennmaradása érdekében. Nyilvánvaló, hogy az alkalmazkodásban *függésem jut kifejezésre*, tehát *centripetális* mivoltom legfőbb ébrentartója a szem.

2. Ha belőlem valami kitör, azaz lényem kifelé áramlik, önkénytelenül beszéddel kapcsolódik. Jele ennek az is, hogy a beszédet gesztusokkal kísérjük, míg a látást vagy a hallást nem. Hitler írja a Mein Kampf előszavában, hogy a világra a nagy szónokok vannak a legnagyobb hatással. *Az emberi szó* tehát *centrifugális*, ebben nyilatkozik meg lényem legnagyobb szuggesztiója s protuberanciája. Innen van az, hogy a néma ember tehetetlen és antiszociális, mert érzi, hogy a világban irányító szerep nem adatott neki. Beszélni annyi, mint kifelé törni, lelki tartalmainkat másokon érvényre juttatni.

3. Mindezekkel szemben a látásától megfosztott, tehát csaknem egyedül a hallására utalt vak emberek álmodozók és kontemplatívok. Ebből az következik, hogy az 1 ordít leginkább magam felé, amit *hallok*. Ezért van az, hogy jobban megkap és hatalmába kerít az élőszó, mint az írott. A hang az, amely éppen azért, mert tárgya nincsen, önmagamat tesz meg élményem tárgyává. A vakok között, akiknek tehát a világ a fülükön keresztül jár a lelkükbe, nagyon sok az istenfélő es szelídlelkű ember, talán azért, mert a világból kevesebb matéria jut el hozzájuk. A hang nyomán tehát lelkem *centrális*

mivolta jut az előtérbe, nem véletlen tehát, ha ennek foglalkoztatására épp a zeneművészet vált hivatottá.

Ha a művészeteknek ezt a három főfaját (minden más ezek variációja) szemügyre vesszük, akkor azok fokozatbeli viszonyában a következő figyelemreméltó dolgokat találjuk:

1. Fokozat van közöttük a *hatás intenzitásában*. Legkevésbé megrázó egy kép, vagy épület szemlélete. Soha képzőművészeti irányzatokkal forradalmat, vagy háborút előidézni nem lehetett. Ennél erősebb a hatása az irodalomnak, akárhány világtörténelmi eseménynek az irodalom volt az előkészítője. A francia forradalom, a magyar szabadságharc, mind irodalmi előzményekre vezethető vissza. S a legelementárisabb erővel ragadja meg a lelket a zene; hatására elszomorodunk, vagy táncra perdülünk, a (harci riadókra ökölbe szorul a kezünk s megborzong a hátunk, mondják, hogy a Rákóczi-induló ütemére még a lovak is indulatba jönnek s ágaskodnak. Ennek magyarázatát lélektani osztályozásunk alapelve adja. Lelkünk centripetális irányzata ugyanis az, amely a legkevésbé önmagunk élését jelenti, szinte csábít a szó, hogy ezt passzivitásnak minősítsük, ha nem lennénk tisztában azzal, hogy végeredményben ez is cselekvés, amely által a lélek éppen hogy nem marad közömbös, hiszen vele visszahat az őt ért hatásokra. Ennél több magunk-élését jelentik a centripetális lelki tendenciák, melyeknek célja a magunk érvényrejuttatása egyéb létezőkkel szemben. A 'látzólag talán a legcsendesebb, de egész lelki szubsztanciánknak legátfogóbb ténykedése az a centrális irányulás, mellyel a lélek mintegy a maga lényegét tapasztalja, éli és folyton gazdagítja. Nem véletlen tehát az, ha e három lelki kategóriában gyökerező művészeti fajok ehhez mérten több és több lelki megmozdulást provokálnak, s önmagunk lelki valójából több és több atomot mozgósítanak.

2. Fokozat van e művészeti fajok között abban a tekintetben is, hogy letről felfelé haladva egyre *kevésbé konkrétumot*, azaz matériát tartalmaznak. A képzőművészet talaja az anyag, azzal bánik, azt alakítja. Az irodalom humusza a képzelet, érzékelhető dolgokat él utána, de már több lelki produktum belekeverésével éri el a célját. S leginkább anyag-talan a zeneművészet, itt már a lélek legleszűrtebb birodalmában járunk, s minden konkrétum csak távoli beszűrődés, a többbit a lélek önmagában végzi. Nem csoda, ha felfele haladva egyre többet kell a léleknek kiegészítenie. Ezzel párhuzamban áll az a tény, hogy centripetális lelki valónkban rabjai vagyunk a környező világnak, centrifugális erőinkkel mi uralkodunk, s a centrálisakkal függetlenné válunk, azaz kibontakozunk lelki hatalmunk teljes koronájában. Ez is bizonyítéka annak, hogy e három művészeti ág *különbségé-*

nek az említett háromirányú lelki tendenciában van a lényege.

3. Különbség van a három művészeti ág között abban is, hogy felfele haladva mind több és több *elmélet* szükséges hozzájuk. A képzőművészetekben legfontosabb a technikai rész; az ősember ezzel kezdi meg művészeti tevékenységét, s sok nagy művész sohasem tanult s mégis nagyokat alkotott. Ezzel függ össze az is, hogy a képzőművészeti alkotásban a hatást, az alkotás módját a legnehezebb megmagyarázni, ez válhatott valamennyi művészet között a legkevésbé diszciplínává. Ezzel szemben az irodalomnak sokkal több a tétel törvénye; a legeredetibb költők is nagyon sokat tanultak s tágabbkörű műveltségre volt szükségük, mint a képzőművészeknek. Ezt a legtöbb író ösztönösen érzi; nyelvet tanul, politikával foglalkozik, az élet valamennyi jelensége számára nyitva tartja a szemét. S leginkább tudomány a zene, törvényei szinte a matematikai törvényekkel egyenlő szigorúságúak és kivételt nem tűrők. Az összhangzattan, hangszerelés, stb. ismerete annyira nélkülözhetetlen minden zenei alkotásnál, hogy le kell ülni hozzá és megtanulni, mert ismerete nélkül, figyelmen kívül való hagyásával a legnagyobb muzikus is a legelemibb hibákat követheti el. Mindez arra vall, hogy felfele haladva egyre közeledünk a lélek centrális magva felé, s olyan követelményekkel találkozunk, melyeket a lélek kizárólag önmagából termelt. Ebből következik, hogy e művészetek ebben a sorrendben haladva egyre *veszítenek utánzó jellegükből*, jelül annak, hogy a lelki szubsztancia hovatovább mentesül a külső világ figyelembevételére alól.

Ha már most egy percre megállunk és azt kutatjuk, hogy a művészi ábrázolóképeség és ösztön valami egyszerű adottság-e, vagy pedig a művész lelkében egy sokszerű variáció és rétegződés áll fenn, akkor már az eddigiek alapján is egy igen szövevényes és bonyolult képlet áll előttünk, amelynek hiánytalanságán és szervességén múlik a művészi alkotóképesség. Az alkotóművész lelkének geológiai keresztmetszete a következő.

1. Az alapréteg centrális, ennyiben minden művész a maga általánosságában önmagát, az önmaga bensőjét élő ember. Rokon ennyiben a vallásos, valamint a kontemplatív (tudományos) embertípussal. 2. Emez alapréteg három iránya közül kiemelkedik a középső, tehát a centrifugális irány, ezáltal kap a lélek esztétikai színezetet. Ez még nem jelent alkotást, csupán a szemléleti világhoz való viszonyulást. 3. Az esztétikai alapszínezetnek ismét kidomborodik a centrifugális tendenciája, ezáltal a lélek a világba beleavatkozik és átalakítja, így előáll a művésztípus, amely alkotni képes. 4. E típusnál az a kérdés, hogy lelke három irányú funkciója közül

melyik képes leginkább arra, hogy az egész embert képviselve valamely tárgyat önmagával egybeépítsen. Ha a centripetális, akkor képzőművész lesz, ha centrifugális, akkor poéta, ha centrális, akkor komponista. 5. Eme művésztípusok tovább specializálódhatnak. A képzőművésznek festőre, szobrászra és építészre, a poétának regényíróra, drámaíróra és lírikusra, a komponistának a hatás tendenciája szerint különböző típusaira való további osztódása következetesen a lélek háromirányú alaplüködéséből ered.

Látjuk tehát, hogy hányzoros emeletén a léleknek kell felfele haladnunk, hogy elérjünk a művészi teremtés fellegvárába, amely nem hiába látszik éppen ezért az emberi szellem csúcsteljesítményének még az ösztönük alapján ítélő laikusok előtt is. S éppen azért, mert a művész lelke ennyire bonyolult, egyben kényes és könnyen bomló szerkezet is. A legkisebb kisiklás, aránytalanság vagy egyensúlyhiány is rendkívül döntő az egész épületre, innen van a művésznek a nagy tömeg számára sokszor érthetetlen excentrikussága, hóbortossága, sőt beszámíthatatlansága. Mindenesetre a *conatus* dolga az, hogy e labirintusban hogyan tart rendet, eme sokszoros réteget hogyan világítja át egységes elv és tendencia szerint. A művész, aki egyben mint ember is nagy, nem elérhetetlen, s bár ritka és kivételes, (Leonardo da Vinci, Goethe stb.) semmi szín alatt nem állítható, hogy a művészet és excentrikusság szükségképpen involválja egymást.

III. Ha az aisthesis az esztétikus lélek centripetális, a művészi alkotóképesség centrifugális képessége, akkor kell lenni egy harmadiknak is, amely mindezeket önmagában *tudatosítja*, azaz iránya *centrális*. A művészet s a szép *theoretikusai* tartoznak ide, akiket az különböztet meg az előzőktől, hogy képesek magukban *lemérni* azt a lelki gyarapodást, amelyet az esztétikus tárgy szemlélete jelentet bennük, s ezáltal amit átéltek, *értékelik*.

Nem kell azt gondolni, hogy a műbírálat valami inferioris és a művészet nagy birodalmában másodrendű, sőt éppen felesleges és nélkülözhetetlen dolog. Ha helyes a dedukciónk, akkor ez egyenrangú tényező a másik kettővel, hiszen a kétirányú lelki működés mindenütt feltételezte a harmadikat. És valóban: ha az emberi léleknek nem volna meg az a képessége, hogy valamely művészi élmény után magát többnek érezze, azaz esztétikai lényének centrális erejét gyarapodni lássa, tovább menve ezt a gyarapodást nem tudná egyszer kevesebbnek, máskor többnek érezni, azaz magában valamit viszonyítani és értékelni, akkor nem lenne aisthesis, amely éppen az esztétikailag különböző dolgokat van hivatva a világból kiérezni, s nem lenne műalkotás sem, mert minden egyforma súllyal esvén latba, szükségtelen és értelmetlen

volna bármely műrecek előállításán fáradozni. Éppenséggel az esztétikai *értékelőképesség* az, amely által a két előbbi a világban létezhetik, nem toldaléka, hanem praesumptioja tehát az előzőknek. Természetesen az ítélőképesség alapja az ösztön, jussuk tehát nem csupán azoknak van hozzá, akik tudományos eszközökkel képesek az értékelést elvégezni, hajnem azoknak is, akiknek egyszerűen megérzésük súgja azt, hogy melyik alkotás értékesebb a többinél. Maga az alkotó művész sem mindig tudja, hogy mit miért csinál; a művészi öntudatosságban olyan magasan álló Goethe is azt mondja, hogy nem ő, hanem valami más az, ami benne alkot. Szám-talan tény igazolja azt, hogy az alkotás hevében az alkotó művész nincs tudatában annak, hogy ő alkot, s gyakran van az az illúziója, hogy azt valaki más végezte el helyette. Az alkotás eme nem-tudatosságát és ösztönösséget fejezi ki Arany János, amikor azt írja: „A nyelvnek is törvényeit Széppé jóvá teszi: Nyelvész urak jobban *tudják*. A költő jobban *érzi*.” (Aisthesis.) De tagadhatatlan az, hogy emez ösztönös értékelés eszményképe a tudatos értékelés kell, hogy legyen s minden ezirányú fejlődésnek efelé kell haladnia. Az ösztönhöz legfeljebb kénytelenségből nyúlunk s elégszünk meg vele, s nem pedig azért, mintha valamely tetszés vagy nem-tetszés *okát nem akarnók tudni*. Azonfelül az elméleti elmélyedés maga után vonja az ösztönök finomodását, mivel minden tudatos idővel lesülyed a tudatalatti lelki rétegekbe, s szüntelen munkál akkor is, ha a tudatmezőt közben más tartalmak töltik ki. Minden megérzés valaha tudatos volt, s minden elméleti megismeréssel egyben az ösztönélet is gazdagabb lett. Akár tudományos tehát valamely esztétikai értékelés, akár nem, éppoly jelentős az esztétika birodalmában, mint az aisthesis, vagy a műalkotás.

Az esztétikus tárgy és az esztétikai értékelő tudat között szükségképen létesül bizonyos *viszony*, amely éppen azért, mert viszony, háromirányú kell, hogy legyen, mégpedig centripetális, centrifugális és centrális. Mindháromnak megfelelő egy-egy esztétikai álláspont, mellyel a múltban is és a jelenben is egyre találkozunk, jeléül annak, hogy eme *distinctio* nem csupán logikai finomkodás és tudományos elvonás eredménye, hanem egy történeti tény konstatálása is egyben. Amikor a gondolkodás túlságosan spekulatívnak látszik, eredményét mindig valamely ontológiai tényre kell vonatkoztatnunk, hogy világossá váljék: látszat-e, amely előttünk vibrál, vagy a valóság a szokottnál magasabbról nézve. A mi esetünkben ki fog tűnni, hogy az esztétikai gondolkodásunk eme hármass tendenciája mindenkor a kérdés, magvához tartozott, minden harc ekörül dült, s a vélemények eszerint különböztek. Soha el nem dőlt és nem is fog eldőlni, hogy melyiké a győzelem, mert mindhárom látásmód egy és

ugyanannak az élő valóságnak tükröződése, külön tehát hiába harcol bármelyik is a kizárólagosságért, de negyediket is hiába kísérelt meg produkálni az emberi szellem, mert képzelenségbe és dekadenciába fűlt az ilyen próbálkozás, mind azt bizonyítva, hogy az emberi elme a valóságtól és az élet törvényeitől elszabadult, s a képzelet beteg ösztönei teremthetnek csupán néhány torz ideát egy ilyen légüres térben.

1. Az esztétikai reflexiónak logikailag is és történetileg is az a felfedezés a megindítója, hogy vannak dolgok, amelyek *önmagukban szépek*, s ezek *objektíve* különböznek a nem szép dolgoktól. Az a nagy múltra visszatekinthető kutatás, amely az egyes tárgyakat széppé tevő elemek után folyt (pl. Hogarth szépségvonala), abból a sejtésből táplálkozott minden időben, hogy a szép kizárólag a tárgyakra jellemző sajátosság, azokban kell tehát titkát felfedeznünk. Ez a kutatási irány a szépség objektív tekintélyének örökös érzéséből ered, megalkotásában a szemlélő részesnek nem érzi magát, egyetlen feladatának azt találja, hogy abból, ami kívülről adatott, a szépség törvényszerűségeit és kritériumait kielemezze, itt a lélek magatartása a szép tárggyal szemben *centripetális*, mert azt csupán vizsgálja és sajátosságait felismerni igyekszik. Vannak, akik az esztétika minden szabályát kizárólag a műalkotásból akarják leszűrni és tételeiket ennek alapján felállítani. A kutatás módszere itt az *indukció*, melynek alapját tárgyak adják, melyek valaha — néha csupán a tradicionál fogva — a művelt világnak tetszettek.

2. Az esztétikai gondolkozásmód egy másik iránya részben ebből ered, ellenben egészen másféle tart. Ha ugyanis vannak a szép tárgynak olyan vonásai, melyek azokat szépség tekintetében más tárgyaktól megkülönböztetik, akkor ezek *örökérvényű dogmák*, melyek minden lehető tárgyra *érvényesek*. Itt az esztétikus elme néhány alapelv segítségével *uralkodni* akar a szépség egész birodalmán, nem felismerni, hanem megszabni akarja annak kritériumait. Tétel volt például, hogy a gótikus épületnek nem lehet kupolája, ezért hallatlan merészségnek tartották Steindl újítását, aki a gótikus magyar parlament tetejére kupolát rakott. A legtöbb új művészeti irány azért találkozik ellenszenvvel és sokszor méltánytalansággal, mert a régi dogmák hatalmasabbak a művész vésőjénél, az elvek a teremtő lángésznél. Egy-egy korszak, iskola, vagy elismert tekintély kínai falként dacol sokszor az alkotó emberi lélek legmélyebbről jövő igényeivel, mert az a korszak, iskola, vagy mester a maga divatját, elvét és látásait akarja minden leendő korra érvényessé tenni. Az értékelő elmének nyilván valami *túlsugárzása* történik itten, amely a maga ítéletével halhatatlan uralomra vágyik s állandósítani akarja önmagát a jövő korokban, itt az esztétikai mérleg egyben kormánypálca; irányítója *centrifugális* erő,

amely az értékelő Ludat kifelé való lőrése és érvényesülése a környező világon. Módszere *deduktív*, törvényadója a tan-tétel, amely előtt mindenknek fejet kell hajtaniok.

3. A harmadik féle látásmód se nem a műalkotást, se nem valamely dogmát tesz meg értékelése mértékéül, hanem az önmaga megérezését, amelyben feltétlenül bízunk. Ha az első irány módszere az indukció, másodiké a dedukció, akkor ezé a harmadiké az *intuáció*. Lélektani folyamata abban áll, hogy a szemlélő a szemlélt dolgokkal valami egyéni kontaktust keres, bírálja, mérlegeli, hogy énjével összeillik-e, van-e lelké-nek olyan hiányzó része, amelyet éppen eme dolog keltette élménye tud kiegészíteni. Az ilyen lélek örökösen maga felé fordul és önmagát éli, hogy bármelyik percben kimutathassa a maga egyenlegét akár a tartozik, akár a követel oldalon. Az ilyen léleknek mindig éreznie kell, hogy hányadán áll önmagával, hol jár, milyen a teltségi foka, mentes-e eléggé a világ porától s kész-e mindenkfölkött a maga örökkévalóságával való együttlétre. Ez a tónus feltétlen *centrális*, amely abból a szempontból szükséges, hogy a lélek az önön maga társát legyen képes felfedezni a műalkotásban, magával ösz-szevesse s döntsön értéke fölkött a belőle jövő s magán érzett rokon lehet! mértéke és ereje szerint. Az így értékelő esztéta maga is művész s méltán követelheti osztályrészét, mert az alkotó művésszel együtt ő is teremtett. Bármennyire is rokon ez a funkció azzal, amit aisthesisnek nevezünk, lényegében mégis különbözö, mert az aisthesis mértéke a mértéktelenség, ott, ha a lelki lemez elég érzékeny, akár éjjeli felvételtre is alkalmas, anélkül azonban, hogy ezzel a napfényt és a süket éjszakát bárminö értéknek minösítene. Eme most jellemzett értékelöképességnél azonban szükséges az intuitív léleknek az a képessége, mely egyensúlyt tart önmaga és külsö világ között s megövjá az objektum és a szubjektum birodalmának határait az eltolódásoktól. Innen az intuáció heurisztikus jelentösége, mert benne mindig van valami *megismerési* funkció, szemben az aisthesisel, mely ennek a megismerésnek csupán egyik előfeltétele. Megismerés azáltal, hogy a lélekben kiváltódott reakciók arányban állanak a benyomásokkal, mint a mérleg serpenyöjében a két egyforma súly, s ezáltal egymás megmérésére alkalmasak.

Ha az esztétikai értékelö-lehetöségek eme három irányát összevetjük, akkor itt is tapasztalni fogjuk mindazokat a tör-vényszerüségeket, melyek a lelki jelenségeknek általunk java-solt felosztásából következnek. Nyilvánvaló legelösör is az a *fokozat*, amely az emez elv szerint való minden felosztásnál annyira szembetünö volt. A fokozat itt is értékbeli, hiszen az Aristippos egyszerű vitájától (Sokratessel), mely a szép alanyi feltételeinek semmi szerepet nem tulajdonított, fel a modern esztétikai irodalomig, melyben mind több és több részt követel a vizsgálódó értelem is a szép létrejöttében

felfelé ívelő út mutatkozik, melyben az értékbeli többlet nem szorul bizonyításra. S az is kétségtelen, hogy eme többletet az elmélkedő individualizálódása Jelenti, akár csak a karakterológianál, ahol minél inkább közeledtünk a centrális lelki funkciók s vele az egyéni vonások túlnyomósága felé, annál inkább kivilágított a tiszta humánus éles profilja, mutatva azt, hogy az emberi tökélesedés útja befelé, a lélek centrumába vezet. „Isten országa tibennetek van”, mondja az Ige. s ezt erősíti meg akaratlanul egy különben elég rideg következetességű logikai rendszer, melynek tetején a lélek önmagateremtése áll, nem mintha ezt akartuk volna bebizonyítani, hanem mert a Világmindenség egyik egyetemes tételét a lelki életre alkalmazva — úgy látszik — szükségképen kellett ide eljutnunk.

Az esztétikai vizsgálódás eme hármassal irányja természetesen nem járhat külön-külön, hanem mindig keveredve, egyik a másikban tükröződve. Annak a lehetősége sincs azonban *elvben* kizárva, hogy bármelyik uralomra jusson, hiszen a *típus* fogalmához hozzátartozik a tipikus jegy *ideamivolta*, mint amelynek több-kevesebb jelenléte tesz valamit inkább vagy kevésbé tipikussá. Az esztétikai vizsgálódás múltja azt igazolja, hogy eme hármassal irány túlnyomóságából vagy variációjából állott elő valamennyi esztétikai elv, irány és rendszer, s annyira újat a gondolat soha teremteni nem fog, hogy emezekre vagy variációjukra visszavezetni és ezekből megmagyarázni ne lehessen.

E három esztétikai irány azonban a léleknek csupán attributív lényéből következik, hol van a szerepe pl. a *conatus*nak? A leglényegesebb ott, hogy eme három iránynak mindig sajátos módon kell egymásra vonatkozni, hogy ezáltal a lélek egysége meg ne bontassék. Az abszolút objektivizmust már Sokrates vezet ad absurdum, a túlzott dogmatizmust pedig saját önellentmondásai teszik tarthatatlanná. Mennyi legyen ebből és mennyi amabból, a *conatus* diktálja, mindig és egyesegyedül a lélek amaz existenciális érdekétől vezettetve, hogy a lélek mindenképp önmaga maradjon, s önmagával való azonosságát minél teljesebb egysége biztosítsa. Csupán eme szubsztanciális egységből következhetik egészséges esztétikai rendszer és látás, s minden eddigi beteg *idea* emez egység valamiféle megbomlásából következett. Igaza van Pauler Ákosnak, amikor a modern művészetek túlzásait schizophréniás tünetekre vezeti vissza, mivel a lelki élet masszivitásának meglazulása az oka akár az expresszionizmusban mutatkozó infantilizmusnak, akár a zenei és költői alkotások strukturális szétesésének. Az a nagy hatás és népszerűség, mellyel a közvélemény Proust híres regényét (*A la recherche du temps perdu*) fogadta, jele a modern ember esztétikai ítélőképességében mutatkozó schizophréniás hajlamoknak, mivel a regény képeinek álomszerű felmerü-

lése, erkölcsi és akarati passzivitása, közömbössége, asszociációinak ötletszerűsége, hypermnésziás és ambivalenciás tünetei a modern emberben éppen azért, mert bennük az önmaga élményeire ismer, rezonanciát képes támasztani. (V. ö. Pauler: A lelki élet egysége és szerkezete.) Nem mellőzhető tehát az értékelő tudatnak a maga *állásfoglalása*, lénye minden atomjának felsorakoztatása, résztvévése az ítélethozatalban, mert különben a műtől sem fog kompozíciót, szervességet és semmi olyasmit követelni, amely a conatusból ered. Itt is bebizonyosodik, hogy az esztétikai ítélőerő csakis akkor teljes, ha mindazok a tényezők közreműködnek benne, melyek egyúttal a léleknek mint szubsztanciának is tényezői és fenntartói. Kétségtelen, hogy nem szakíthatja el magát a nagy alkotó látásaitól, mert azok ihlete mindig újat, tehát többletet jelent, művük irányt mutat és konzekvenciára kötelez. Bizonyos az is, hogy eme konzekvenciáknak rendszerré kell tömörülniök s parancsolólag fellépniök korokkal és egyénekkel szemben, hogy minden alkotó és alkotás egyébe tömörüljön a világot alkotó lelkek nagy kollektívumában; kellenek dogmák, amelyek fegyelmeznek és konzerválnak, s szükséges, hogy jégkérgeknek csak egy előzőknél hatalmasabb és frissebb originalitás fuvalma legyen képes leolvasztani. S valamennyinél kétségtelenebb, hogy sem a mintának megtett műalkotás, sem az úrrá vált szabály nem biztosítják még az esztétikai ítélet igazságosságát, hanem kell lenni valami örökké élő fórumnak, amely törvényt hoz és törvényt eltöröl, bűnököt avat erénnyé és ha kell, lejárt erényeket bélyegez hibákká. Ez a fórum a léleknek önmagát folyvást teremtő része, melynek korokon, egyéneken, divatokon és törvényeken felülálló eltervezettsége diktálja, hogy örökké készülő épületéhez most ilyen, vagy olyan téglára van szüksége. Ennek nincsen előre megírható törvénykönyve, egyedüli törvénye a maga végtelenségének igényei, az, hogy minden percben több legyen, mint az előzőben volt. Ennek vettetik alá minden művész és minden műélvező, ezért hal meg egy percnyi élet után, vagy válik halhatatlanná minden alkotás. A szépség egész történelme nem más, mint a léleknek emez önön építőanyagát kereső tevékenysége, egy képtár nem egyéb, mint színtere és emléke a lezajlott küzdelmeknek. Ezért jutnak eszünkbe mindenek fölött a szépség szemlélése közben Spinoza szavai: „Tudjuk és érezzük, hogy mi örökkévalók vagyunk.”

Az aisthesis, művészi teremtő erő és az esztétikai ítélőképesség nagy problémakörével azonban még nem tekintettük át az esztétika egész területét.* A hagyományos problé-

* János i Béla esztétikai történetének előszava ízlésre, művészetre és széptudományra osztja fel az esztétika problémáit. Ez a lényegbeli egyezés azt mutatja, hogy a logikai spekulációnak s az empi-

mák nagyrésze beilleszthető ugyan az eddigiekbe (nem kell külön tárgyalnunk pl. a *stílus* problémáját, mert egyszeri pillantásra látszik, hogy az a művész lelkében *determináló tendencia*, azaz *conatus*, helyét tehát ezzel kijelöltük), azonban egy igen sokat vitatott kérdés látszólag kívül maradt a felölelt körön, s ez az *esztétikai egységtípusok és kategóriák* kérdése. Előbbihez tartozik a tragikum, komikum és a humor, utóbbihoz az érdekes, bájos, fenséges stb. Lássuk, hogy mint minden esztétikai jelenség, ezek is megfejtethők-e a lelki élet egyetemességét szem előtt tartó lelki felosztással.

Az esztétikai egységtípusok úgy keletkeznek, hogy az esztétikus tárgy egységében valamely kontraszt támad, mire a tárgy részéről törekvés indul a megbontott egység helyreállítására. Pauler szerint az esztétikus tárgy egysége „annál gazdagabb és mélyebb, minél nagyobb akadályokon diadalmaskodik”. Kár, hogy ezt a mély igazságot Pauler csak a tragikumra alkalmazza következetesen, mondván, hogy a tragikum „az esztétikai tárgy egységességének diadalmaskodása azon a diszharmónián, melyet az örökkévaló érték és a mulandó valóság végzetzerű összeütközése okoz.” A komikumnak ebben rejlő lényegéről már csak annyit mond, hogy ez az összeütközés nem nyugtalanít, sőt örömet kelt, a humornál meg éppen csak sejteti, hogy benne a kontrasztot a tragikus és a komikus elem kapcsolatbajutása okozza, a kiegyenlítődést, tehát az esztétikus tárgy egységét pedig az a bölcs világszemlélet jelenti, mely képes minden helyzetében felismerni, mint a tragikumot, mind a komikumot. (Bevezetés a filozófiába, Budapest, 1920. 162—165. 1.) Mindenesetre tanítása oly magvas, hogy elfogadhatjuk kiindulópontnak, tovább keli azonban fűznünk s kiegészítenünk a magunk rendszerének szempontjaival.

Legelőször is azzal kell tisztában lennünk, hogy minden esztétikum eleve a legmélyebb lelki ügy. Következik ez abból, hogy minden esztétikai jelenség a lélek centrális erőiből fakad, szellemi lényegét a léleknek állandó önmagára való vonatkozása adja meg. A lélek eme centrális magvának kell tehát valamiféle konfliktusba jutnia egyéb valóságokkal, s eme harc kimenetelétől és színezetétől fog függni, hogy az egységtípusok melyike áll elő.

A *tragikumnál* a lényeg az ember benső önértékének a többlete azáltal, hogy *tudatában van* a maga értékességének. A tragikus hős egész alakja beállítottságánál fogva eleve valamely értéket reprezentál; ahol ez az érték nem *magától értetődő*, tehát akár el van rejtve, akár mondvacsinált, a mű-

vészi ábrázolás alapján hibás. Nem is a hős értékessége tehát a fontos, hanem az, hogy ennek jellegét a hős *magán hordja*, a szemlélő *tudja*, hogy amit szemlél, az érték. Ez az erőttöbblet szükségképen kifelé hat s állandó provokálása lesz a környező világnak. Innen van az értékesnek állandó veszedelmek között való hányattatása, a tragikus élménynek a lényege ezért a féltés és aggodalom az értékes fölött lebegő veszélyek miatt. Valami kifelé való törés, mégpedig legvalóságosabb, önmagunk előtt a legkevésbé letagadni akart énünknek a kitörése, nem színlelt és mutatott, nem akart és elhatározott, hanem legvalódibb lényünknek a kiáramlása és beleütközése a külső realitásokba. Az értéknek eme meztelensége nélkül nincsen tragikum; esztétikai színezetét éppen emez önkénytelen teremtettségében való elénktünése adja meg. Az sem kétséges, hogy miért: emberi szemmel nézve csakis az lehet értékes, amely az embernek legbensőbb lényegét adja, vagyis amit mi a centrális lelki aktusok nevéen foglaltunk össze. Ennek kell felszínre jutnia, kiterítődnie, az egész embert cselekedeteivel, sorsával együtt jelképeznie. Innen van az, hogy a tragikus hős jellemző tulajdonsága (az, amely tragikumba sodorja) mindig valami legegységesebben emberi vonás, s a tragédiaíró nagysága éppen abban rejlik, hogy vagy ilyet tud kiválasztani, vagy valamely tulajdonságot ilyennek megtenni. Az olyan tragikus hős szemlélete, amely nem az egyetemes emberarcot teszi egy vonással gazdagabbá és plasztikusabbá, általa nem *az emberről* alkotott fogalmak lesznek tartalmasabbakká, soha sem lehet esztétikai élmény.

Ez a tulajdonság, éppen azért, mert lényegbeli, szükségképpen tör kifelé, mert minden szubsztanciának a lényege törekszik leginkább a megnyilvánulásra. Ez a kifelé való törekvés a második leglényegesebb vonása minden tragikus hősnek és sorsnak. Az *esszenciának existenciává* való válása az, amely a legmélyebb megkülönböztető jegye a tragikumnak a komikumtól és a humortól. Csakis így lehetséges az, hogy a hős főtulajdonságának a kudarcával *az egész ember bukik*, a tragikus hős botlása soha *jóvá nem tehető*, mert a tét az egész ember volt, ahol utólagos alknak, reparációnak nincs meg többé a lehetősége. S ezzel azt is megállapítottuk, hogy a tragikum lényege valami *centrifugális felfokozódás*, ez az, amely megbontja a fennebb hangoztatott egységességet, ez az, amelynek a végén le kell csillapulnia és ki kell egyenlítődnie.

Hogy ez a kiegyenlítődé, Atistotelesnek sokat vitatott híres katharsisa miben áll, a tragikus *élmény* boncolgatásával válik világossá. Valamely tragédia szemlélése közben ugyanis kettős érzésünk van, az egyik a mű tárgya felé, az

abban való részvételre, az ott történő cselekmények és sor-sok vállalására indít. Ezt a tragikus hős jellemében fennebb hangoztatott emberi egyetemesség váltja ki, amely által énünket megnőni és kiteljesedni érezzük. A másik érzésünk ellenkező irányú: a sors borzalmassága elijeszt, minden látottól menekül a lelkünk, mert az előzőkből következőleg az az érzésünk, hogy az a sors bennünket ér utól. A lélekben tehát egyszerre vonz és taszít valami, úgy, hogy recseg és ropog, mint az óceánjáró eresztékei a hullámcsapások között; a két karunkat tépi ki a vihar, s a test óriási erő-feszítéssel igyekszik mégis ép maradni. Felcsigázódott tehát az énünk centrifugális irányba, ugyanakkor minden ereje centripetális; ezért mered égnek a hajunk s fut végig a hátunkon hideg borzongás, amelyről azért nem tudjuk, hogy kellemes-e, vagy kellemetlen, mert nem tudjuk, hogy belevetni szeretnők-e magunkat az emberi sors dúló áradásába, vagy menekülni előle hanyatthomlok, nehogy démonok nőjenek még az emlékeiből is. Ez a *merénylet az énünk egy-sége ellen*, ez a legbensőnkben érzett birkózás a szétszaka-dással adja meg a tragikus élmény megrázó hatását. Van benne vágy és iszonyat, gyönyör és borzalom; két irányból csap át a hullám fölöttünk s egymásba morzsolódva zuhog ránk iszonyú robajjal, s talán csak ép azért nem szakadunk szét, mert mindkétirányú csapás egyenlő erejű. Ez az óriás lelki torna, amely órák múlva is zsibbaszt bennünket, lényege minden tragikus élménynek. Az a tudat pedig, hogy átéltük és éppen maradtunk, lélektani oka annak a felemelkedésnek, melyet különféle névvel illettek a történelem folyamán, de mindig egyet értettek rajta. Megkönnyebbülés egy szörnyű álmom után, gyönyöre annak, hogy a lelkünk nem vált ketté, megmenekülés a borzalmas lehetőségtől, hogy lezuhanunk-e a meredek szikláról, vagy pedig fent maradunk, nyugtat meg és emel fel bennünket, amelyben azért érzett már Aristoteles mélységes erkölcsi tartalmat, mert hasonló a vallásos élményhez: egy nagy veszedelemtől való megmenekülés, a kockázat és kétség elmúlása imára kulcsolja a még remegő kezeket. A helyreállt egység diadalt ül: nem szétesett, hanem edzettebb lett a lélek egy nagy tortúra kiállásával, tágabb egy nagy alternatíva, élet és halál közvetlen közeli tapasztalatával.

A *komikum* ennek homlokegyenest az ellenkezője. Itt a szereplő legbelsőbb emberére, azaz a lélek magába-irányozottságára nem az jellemző, hogy az ember egyetemes fogalmát teszi teljesebbé, hanem az, hogy olyasmi domborodik ki benne, amelynek a lélekből éppen szubsztancia mivoltánál fogva hiányoznia kellene. Olyan tulajdonság vált a lélek cent-rális állományává, amely nem képes kifele hatni, itt az esz-

szencia minden lehet, csak egzisztencia nem. Azért csetlik-botlik, azért fog mindig a lényegnek mellé, mert nem képes karjaival a világmindenségbe belekapaszkodni, lényét annak részesévé tenni. Itt az ember egyoldalúan és félszeg módra *centripetális*, minden fuvallat érvényesül rajta, ő maga nem érvényesül semmin. Örök példája ennek Don Quijote: légió-nak látja a szélmalom karjait, eposzi arányúnak egy békés juhnyáját. Az a típus ez, amelynek nincsen helye a világban, mert lényegében semmi sem közös a lényeggel bíró létezők sorával. Állandó kudarc, örökös nem-érvényesülés a sorsa az ilyen félerejű, fél-lényű embervisszaságnak, nem tragikus, mint a falról visszaguruló borsószem, a békák és egerek harcának epikává nőni nem tudó erőlködése. A komikum lényege tehát nem a támadás, hanem a menekülés; örökös visszakozz a semilyen célhoz nem vivő utakról.

A szemlélő előtt mindez azért nevetséges, mert önmagát minden erőlködés és heroizmus nélkül uralkodni érzi az ábrázolt fonákságokon. A legkisebb hatóerejű, a legkevésbé kifele törő lélek előtt is úgy tűnik fel, mint fölényének önként kínálkozó bizonyítéka, ahol a győzelemhez nyilvánvaló a háború szükségtelensége. Az igazi, esztétikailag értékes komikus ábrázolásnál ehhez az önző és olcsó győzelemhez az az élmény ad erkölcsi tartalmat, hogy a művész lehellete által *emberivé* tett komikus tulajdonságokat önmagukban is kénytelenek vagyunk több-kevesebb mértékben megsejteni, s ezzel fölényünket az önmagunk gyarlóságai fölött is érezzük. Az alacsonyrendű komikumot éppen az különbözteti meg a művésztől, hogy káröröm helyett teljesebb énünk fölénye és diadala gyönyörködtet félszeg és együgyű mivoltunk felett.

Ami a *humort* illeti, szószerint magunkévá tesszük Pauler megállapításait, mely szerint az a tragikum és komikum *együttes* szemléletében áll. A humor élménye azért „könnyeken át való mosolygás”, mert valamely dologban egyaránt felismerjük mind a tragikumot, mind a komikumot. „... minden emberi ténykedés egyidejűleg mindkét vonással bír: tragikus, mert bár értékeset produkál, szükségképpen a mulandóságnak van alávetve, komikus pedig, amennyiben aránytalan kis erővel lebíratatlan nagy feladatok szorgalmazásának szolgálatában áll. Éppen ezért *aki az életet legmélyebb átértéssel tekinti, az a humor szemüvegén át nézi: a legbölcsebb poéta nem Sophokles, vagy Molière, hanem Dickens*”. Mondanunk sem kell, hogy ha a tragikum az ember legbensőbb valóságának egyoldalú” centrifugális, a komikum egyoldalú centripetális viszonyulásából ered, akkor a humor ugyanennek *centrális* kiteljesedése; benne a legmélyebb öntudat szintézise foglal össze a lelki szubsztancia érzékelési

körébe eső minden önmagával rokon, tehát emberi dolgot. Ezért van a humorban mindig filozófia, s ezért tételezi fel ennek művészi formába való öntése a legnagyobb ember- és önismeretet.

Hátra volna még, hogy *esztétikai kategóriákról* szóljunk, ennek bővebb kifejtése azonban túllépné értekezésünk megszabott keretét. Ezúttal csak utalunk arra, hogy ezek is a lélek attribútumainak bizonyos viszonyulásán alapulnak, sajátos színezetük azonban a lélek többi szubsztanciális feltételeiből ered. Így a fenséges a tragikummal, a bájos a humorral rokon azzal a különbséggel, hogy ezeknél a *conatus kevésbbé teremt egységes jelentést* s éppen ezért a jelenségeknek nem az értelmét, hanem a *hangulatát* ábrázolják. Rendszerbe való foglalásuk külön tanulmánynak lenne a feladata.

Összegezve az elmondottakat számot kell adnunk az eredményről, melyet érzésünk szerint világosabban látunk önmagunkban, mint amennyire ez összesűrített mondatokban nyilvánvalóvá tennünk sikerült. Megkísérelnünk előbb egy egész rendszer felépítését, majd alkalmaznunk két nagy tudományág egész területére, oly merész vállalkozásnak tűnik fel előttünk, hogy véghezvitelére csak az a hosszú múltra visszatekintő szakadatlan elmélkedés tudata és bizonyossága veszi rá a lelkiismeretünket, mely e rövid összefoglalás legkisebb eredményét is megelőzte. S mégis a most következő számadásba egyetlen olyan adatot sem akarunk felvenni, amely a valóban elmondottakon felül bármit is indokolatlanul kívánna eredményképen feltüntetni. Csak ami a mondottakból következik, tart igényt arra, hogy végső maradványnak könyveitessék el e problémahalmaznak talán itt-ott hevenyében végzett összehordása után.

1. A lelki élet lényegét nem változó tartalmainak kifürkészhetetlen és összeszámlálhatatlan felmerüléseiből, egymást kergető ködképeiből igyekeztünk megérteni és megmagyarázni, hanem abból, ami örök változatlanságánál fogva egész lelkiségünk meghatározója, vagyis *attribútumaiból*.

2. A lelki élet részjelenségei helyett mindig az egész lelkét, *az egész embert* tekintettük vizsgálódásunk valódi tárgyának, mert az embert nem érzései, akarata és gondolatai eredményezik, hanem *az ember hozza létre* mindazokat a jelenségeket, amelyek létezését bármely más létezőnek s vele együtt önmagának is tudtára adják.

3. Az emberi élet egészét úgy tekintettük, mint amely se nem teória, se nem filozófia, hanem a világmindenséghez ugyanúgy hozzátartozó önálló és konkrét valóság, mint bármely más létező. Ezért mindenk előtt ama határozmányait

kerestük, melyek létezővé teszik szemben a nemlétező dolgokkal, így jutottunk arra a meggyőződésre, hogy *a lélek szubsztancia*, s ennek minden kelléke ugyanúgy keresendő és megtalálható benne, mint minden más *öntevékeny létezőben*, azaz szubsztanciában.

4. Ha a lélek valóság s éppen ezért az Univerzum részese, akkor nem vizsgálható a világmindenségből kiszakítva, hanem az azzal való összefüggésében. Az embernek más létezőkhöz, legtágabb értelemben a *világegyetemhez való viszonya* ugyanúgy lényegéhez tartozik, mint az, hogy él s erről tudomása van. Az emberi lélek nem érthető meg másképpen, csakis úgy, hogy a világ hat rá, ő meg a világra, s létezése eme kölcsönös hatás kereszteződésében áll. Egész lénye, minden, amit alkotott: kultúra, társadalom, vallás és világnézet mind önmaga és a rajta kívül eső világ valami viszonyulásának a műve; az ember nem élhet meg a Mindenség nélkül, s a Mindenség is süket az ember lehelete nélkül.

5. Ezen az alapon lett világossá, hogy a lélek analóg szerkezetű a világmindenséggel. Ez utóbbira ugyanis az a jellemző, hogy a részben benne van az egész s minden egyesben az egyetemes. A lélekben ez azáltal nyilatkozott meg, hogy a háromirányú alapfunkciók érvényesek az egész lélekre, de ugyanakkor legkisebb részjelenségére is. A lélek eme *sejtszerű felépítettségének* felismerése afelől nyugtat meg bennünket, hogy kutatásunk *pozitív* irányú volt s nem merő spekuláció, amely egy sarkalatos élettörvény figyelmen kívül való hagyásával fejtette ki a maga tételeit.

6. Mivel a világtörvény azáltal, hogy a lélekre érvényes, egyúttal minden emberi alkotásban megnyilatkozik, szükséges, hogy az emberi tudományt is eme törvény érvényesülése tegye teljessé. Mindent, ami a világban van, más dolgok létezése tesz lehetővé, kell tehát, hogy a tudomány tételei is egymást magyarázzák, azáltal, hogy egyik a másikban bennfoglaltatik. Az, hogy amit állítottunk, mindig az előzőkből, a többiekből következett, bizonyítéka annak, hogy *valamely törvényszerűség felismerése a megismerést is előbbre viszi*. A lelki élet jelenségeinek rendszerezésétől is sok új igazság s az eddigieknek magyarázata és kiegészítése várható, mert ahogy a Mindenség lényege a rendszer és a hierarchia, ugyanúgy lényege az a lelki életnek is. Egy egyetemes törvénynek a lelki életre való alkalmazásával az ember a világban elvesztett helyét újból megtalálja, mert ha minden lépésében az Égre szegezi a tekintetét, akkor önmagára szegzi. A világban öszszességét látni az emberi öntudat egyszülött fia: annál büszkébb rá, minél inkább önmagát ismeri fel benne.

BARTÓK MIKLÓS.